Тричі мені являлася любов.

Одна несміла, як лілея, біла,

З зітхання й мрій уткана, із обснов

Сріблястих, мов метелик, підлетіла.

Купав її в рожевих блисках май,

На пурпуровій хмарі вранці сіла

І бачила довкола рай і рай!

Вона була невинна, як дитина,

Пахуча, як розцвілий свіжо гай.

Явилась друга — гордая княгиня,

Бліда, мов місяць, тиха та сумна,

Таємна й недоступна, мов святиня.

Мене рукою зимною вона

Відсунула і шепнула таємно:

"Мені не жить, тож най умру одна!"

І мовчки щезла там, де вічно темно.

Явилась третя — женщина чи звір?

Глядиш на неї — і очам приємно,

Впивається її красою зір.

То разом страх бере, душа холоне,

І сила розпливається в простір.

Спершу я думав, що бокує, тоне

Десь в тіні, що на мене й не зирне, —

Та враз мов бухло полум'я червоне.

За саме серце вхопила мене,

Мов сфінкс, у душу кігтями вп'ялилась,

І смокче кров, і геть спокій жене.

Минали дні, я думав: наситилась,

Ослабне, щезне... Та дарма! Дарма!

Вона й мене на хвилю не пустилась,

Часом на груді моїй задріма,

Та кігтями не покида стискати;

То знов прокинесь, звільна підійми,

Півсонні вії, мов боїться втрати,

І око в око зазира мені.

І дивні іскри починають грати

В її очах — такі яркі, страшні,

Жагою повні, що аж серце стисне.

І разом щось таке в них там на дні

Ворушиться солодке, мелодійне,

Що забуваю рани, біль і страх,

В марі тій бачу рай, добро єдине.

І дармо дух мій, мов у сіті птах,

Тріпочеться! Я чую, ясно чую,

Як стелиться мені в безодню шлях

І як я ним у пітьму помандрую.

"А тепер подам Вам дещо такого, що може придасться до зрозуміння моїх творів і чого я не подав у автобіографічнім листі до Драг [оманова]. Значний вплив на моє життя, а, значить, також на мою літературу мали зносини мої з

жіноцтвом. Ще в гімназії я влюбився був у дочку одного руського попа, Ольгу Рошкевич..:"

(З листа І. Я. Франка до А. Ю.Кримського)

Повість-есе

Частина перша

"ОДНА НЕСМІЛА, ЯК ЛІЛЕЯ, БІЛА..."

1

Маленька, похилена під тягарем літ, уся в чорному старенька їмость [1] зрідка показувалась на люди. Лише при добрій погоді, та й то надвечір, бачили, як дибала тісною вуличкою, затіненою бузиною та буйним пасльоном, до річки. Зупинялась аж коло верб, старих і дуплавих. Довго стояла, думала про щось своє, а відтак, спираючись на палицю, вертала назад.

Стежка вела її попри кам'яний хрест, котрий, вже й люди не пам'ятають відколи, стояв між деревами, припертий до церковної огорожі. Звідки він взявся — ніхто не знав. Казали одні, що це той самий хрест, котрий колись поставили з нагоди знесення панщини, другі твердили, що це пам'ятка по страшній пошесті, яка вирувала в цих краях, а треті говорили, що принесений він зі старої козацької могили. Різне говорили люди...

Зупинялась перед ним. Старим, пощербленим, пооббиваним. Сонце поволі сідало за липи та акації, поверталась з пасовиська худоба, видзвонювали вівці малими дзвониками на шиях, тріскотіли коники у травах... Думка

перебивала думку. Спогади сплутувались, рвались, як старе прядиво, що залежалось у скрині, і вона ніяк не могла дати собі з ними ради. Чому завжди вона зупинялась тут? Що тягнуло її сюди? Адже ж не знаходила тут ніякого спокою, ніякої відради. Навпаки, завжди приходила ще більше стривоженою і розчуленою. Здавалось їй, що той хрест вона несла все своє життя. Від самого початку. Не могла втамувати від цього ні болю, ні сліз.

Це була Ольга Рошкевич...

Час був безжалісним до неї. Колись великі мудрі очі вицвіли, втратили блиск і відвагу, полишивши тільки біль і розчарування. Сиве, як молоко, волосся, покрите чорною хустиною, вибивалось на високе, в глибоких зморшках чоло. Чорна сукня, чорний в дрібні квітки фартушок, білий комірець, запнутий срібною брошкою з дрібними камінцями.

Зажурена, без усмішки. Ніби боялась людей і не чекала від них нічого доброго. Уникала слуг, гостей, не приймала нікого. Ночами часто не спала. Досвітками, коли випадали вранішні роси, а з річки дув холодний вітерець, тихо, щоб нікого не розбудити, виходила в старий сад. Чогось всі зауважили, що найчастіше затримується коло старого сухого горіха. Його не зрізували, бо мали надію, що ще відживе і котроїсь весни зазеленіє...

Всі, без винятку, хто пам'ятав її, твердили, що вона була така, ніби весь світ їй немилий. Казали люди в селі, що старенькі їмость чують скору смерть, а від того не легко. Ніщо немиле.

У 1926 році Михайло Возняк готував збірник спогадів про Івана Франка. Спогади, написані Михайлиною, сестрою Ольги

Рошкевич, Михайло Возняк не наважився надрукувати. Він не міг оповісти про те, що Ольга ховала від усього світу. Однак, розуміючи важливість цих спогадів, Михайло Возняк все-таки використав їх у своїй статті "Перша любов Івана Франка", надрукованій далеко за межами Галичини. Все ж Ольга про це довідалась і не пробачила Возняку такого вчинку.

Вже після смерті Ольги в 1956 році у п'ятому випуску "Іван Франко. Статті і матеріали" Михайло Возняк опублікував 47 листів Франка до неї та її рідних. У 1958 році, в наступній серії цього ж випуску, Денис Лукіянович опублікував 16 листів Ольги Рошкевич до Івана Франка. 14 листів до нього так ніколи і не були надрукованими і залишилися в архіві Михайла Возняка, що в рукописному відділі бібліотеки АН УРСР ім. Стефаника у Львові. В передмові до публікації листів Михайло Возняк зазначає, що роздобув він їх "за допомогою свого колишнього гімназичного учня Степана Іванця та його матері Михайлини, молодшої сестри Ольги Михайлівної..."

Обмежила весь світ у чотирьох стінах невеличкої кімнатки, яку вдома називали "бабциним покоїком" і в якій вона жила до смерті. Тут читала, вишивала, плакала і сумувала. Велика дубова шафа зі старими книжками, до котрих нікого не підпускала; велике старомодне ліжко на пружинах, а над ним гуцульський килимок; накаслик [2], в якому тримала свої особисті речі, листи і фотографії, пожовклі від часу. Відразу по смерті Ольги Михайлина відкриє цю стару шафу, віднайде серед книг "Фауста" Гете і передасть її у музей Івана Франка при Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка у Львові. В листі вона напише, що ця книжка "була першим виявом приязні і почувань Івана Франка до моєї сестри" і що залишив цю книжку Франко "в домі моїх родичів у Лолині, коли па канікулах від'їздив додому того далекого 1874 року". Був тоді Франко "по сьомій клясі гімназіальній. В тій книжці були слова

посвяти Ользі, написані по-німецьки. Від давніх літ ту картку знищено".

Цілими днями, а то й тижнями Ольга могла сидіти у своїй кімнаті при заслонених вікнах і нікуди не виходити. Навіть Михайлина, розрадливим характером якої постійно був захоплений Франко, і та нічого не могла вдіяти. В селі казали, що старенькі їмості, Михайлина і Ольга, ніби не були рідними сестрами. Михайлина — протилежність Ользі. Вища від неї на цілу голову, очі жваві, сива голова рідко коли покрита хустиною, терпіти не могла чорного одягу. Хоч вона вже погано бачила, але вечорами сідала до столу і поволі, з великими труднощами писала спогади про Ольгу Кобилянську, Наталію Кобринську, Івана Франка. Весь дім був на ній. То крутилась на кухні, пробувала страви і давала поради, де досолити, де доперчити; то до корів — чи вчасно нагодовані та видоєпі, то до коней — чи напоєні, то між кури, то між індики. Там насварить, там пожартує, розповість щось цікаве і доречне.

Весною Ольга злягла. Перед тим, коли на відсонні зацвіли дрібні стокротки, востаннє вийшла з хати, проди-бала звичною дорогою до старих дуплавих верб, на пасовиську назбирала дрібних квітів, сплела вінок і поклала під кам'яний хрест. Стояла довго перед ним, поки за нею не прийшли і не відвели додому. Більше вона не виходила.

30 травня 1935 року її не стало. Хоронили Ольгу на тихому сільському цвинтарі, що тонув у весняній зелені. Відцвітали яблуні, зав'язувались вишні і безперестанку співали птахи. Коли опускали тіло в могилу, зачепили молоду вишню, і висохлі пелюстки посипались на труну і свіжу землю.

Перед смертю Ольга слізно просила Михайлину, аби та вволила її останню просьбу: листи, перев'язані голубою

стрічкою, "від нього", нехай покладе у труну. Під голову. Це були ті самі листи, які Ольга відмовилася віддати М. Возняку, сказавши, що їх попалила. Воля Ольги була виконана.

Про смерть Ольги оповіло "Діло" коротким некрологом від 1 червня 1935 року. Воно нагадало, що Ольга Рошкевич належала до жінок-піонерок, котрі започаткували організаційну працю між українським жіноцтвом. "Молодою дівчиною, — писав цей часопис, — цікавилась етнографією та літературою. У Лолині, в домі свого батька, зібрала, між іншим, перші матеріали до бойківських обрядів та зладила перші переклади з французького письменника Золя. В часі своєї молодості була близькою співробітницею І. Франка та Н. Кобринської".

Інша галицька газета — "Громадський голос" — про Ольгу писала, що працювала вона у виданнях І. Франка та М. Павлика, слідкувала за розвитком жіночого руху, спричинилась до відкриття в Станіславі жіночої гімназії, а для І. Франка "була першою жінкою, яку він глибоко покохав і їй присвятив багато своїх поезій".

Більш докладно, тепло, з розумінням того, що Ольга Рошкевич була жертвою часу, що була тою першою відважною, яка зірвалась до лету, але знемогла в дорозі, про її життєвий шлях на сторінках тодішньої преси оповіла Марія Деркач — дослідник творчості Івана Франка. "Життя Ольги Рошкевич, — писала вона, — виховзнулось із вигідних рейок священицького життя. Однак не стало гарту промостити нових доріг. Зусиллям волі навернула його назад на давні колії, та воно покотилось, розбиге і порожнє, аж до самої могили. Цей грунт, на якому жила, не виростив посестри Божени Нємцової. Ті, що знали її, розказують, що була мовчазна і химерна. А вона була нещаслива..."

На доказ того середовища, в якому довелось жити Ользі, Марія Деркач надрукувала її лист до О. Олеського, товариша Івана Франка. Ольга з діда-прадіда належала до тих, про котрих пише у своєму листі. І Рошкевичі, і велика родина її матері Марії Руденської жили тим же життям. Молоді хлопці кінчали семінарії, женились на багатих попівнах, висвячувались, "ставали на парохію" [3] і далі плодили собі подібних. Так з предвіків. Коли ж хотіли вирватись зі свого середовища, то потрапляли під вплив інших течій. Онімечувались, ополячувались. Молоді ж дівчата з пелюшок засвоювали мамині премудрості, що для жінки найсвятішими є "три річи": кухня, діти, церква... їх вчили виварювати "поживні" страви, випікати "з переписів" печива і всякі інші смачні дива. Вони нашивали цілі вози постілі, нічних сорочок з "фальбанками", їздили в сусідні села по "празниках", щоб "наглядати невисвячених теологів", нарешті щасливо завершували дівування, ставали їмостями, переходили у хату чоловіка, що мало чим різнилась від хати батьків.

Драма любові Ольги Рошкевич та Івана Франка — типова для минулого. Суспільство відкинуло його від себе, а її посадило біля домашнього вогнища. Він сплів зі свого болю найкращі поезії — вона ж на сім замків закрила своє горе. Як писала в той час Марія Деркач, горе "було таке велике, таке несподіване, що зморозило всі пориви душі... Ольга Рошкевич померла 30 травня 1935 року майже невідомою..."

Віддаючи данину пам'яті про Ольгу Рошкевич та Івана Франка, Марія Деркач разом з Євгенією Бохенською, народною вчителькою з Перегінська, зробили подорож у Лолин. "Чи будуть про Франка знати, — писала Марія Деркач у своїй статті "Прогульна до Лолина — оселі Франкової музи", — як про людину, яка, попри своєї революційної поезії, створила ще "Зів'яле листя", "Картки любові"?"

По смерті Ольги Рошкевич пішли з життя або виїхали на чужину ті, хто міг би про неї і її єдину любов щось оповісти. 25 грудня 1943 року в цю саму могилу, де спочивала Ольга, опустили гріб внучки Оксани; на початку 1946 року помирає дочка Ольги Олена, через пару місяців її чоловік, а ще через деякий час — внук Володимир. У Відень на навчання виїхала внучка Марія. У невеличке містечко Доброву, що в Чехословаччині, до свого сина виїхала Михайлина Рошкевич. Вона померла в 1957 році. Теж зовсім невідомою...

Євхимія Окрутна, колишня служниця Рошкевичів, побудувала пам'ятник на могилі Ольги Рошкевич, а сама поїхала доживати віку до рідних Беримівців коло Зборова. Незабаром вона померла, а пам'ятник розсипався. (Пізніше пам'ятник було відновлено).

Лише зовсім недавно історія трошки змилосердилась до пам'яті Ольги. Євгенія Коблик, вихованка Ольги та Михайлини, віднесла у музей Івана Франка речі, які були священними реліквіями в сім'ї. Віднайдено було ряд документів, свідчення осіб, які пролили нове світло на історію взаємин Ольги та Франка.

II

Велику роль у цій історії зіграв Михайло Рошкевич, батько Ольги — жорстокий у поведінці, "тверда рука", точніше, деспот, від гніву якого в хаті всі тремтіли. Він народився у 1830 році в селі Угорниках, що в чотирьох кілометрах від теперішнього Івано-Франківська. В цьому селі працював священиком і його батько Яків Рошкевич. У 1856 році Михайло Рошкевич закінчив Львівську духовну семінарію, одружився з Марією Руденською, висвятився і почав працювати "помічним священиком" у свого батька в Угорниках. Там 11 лютого 1857 року народилась Ольга. Не в 1856 чи 1858 році, як по-різному

твердять довідники та академічні видання, і не у 1855, як про це свідчить напис на могилі Ольги в Миклашеві. Дату народження встановлено на основі метричної книги... В наступному році народжується син Ярослав, а в 1859 році — Михайлина. Її називають Михайлиною-Марією, бо батьки вірять, що, назвавши доньку своїми іменами, вони не матимуть більше дітей. Згодом народився ще один син. Його і назвали Богданом. Він помер, коли йому виповнилось дванадцять років.

Роки навчання в семінарії не пройшли для Михайла Рошкевича даремно. Тут він опанував не тільки майбутню професію, але й набрався того твердого духу, що згодом буде названий москвофільським. Цим Рошкевич хизувався ціле життя. В семінарії він вчився разом з Ісидором Шараневичем, який згодом став професором історії Львівського університету, лідером москвофілів і водночас "восхвалителем доброжелательства і покровітельства" австро-угорського цісаря. Тим самим Шараневичем, котрий зіграв не останню роль в поневірянні Франка після арешту 1877 року. Він домігся, щоб Франка не впускали в читальню, він перший поставив Франкові тавро прочумленого, він був порадником М. Рошкевича відносно стосунків Франка і Ольги.

Політичні погляди Михайла Рошкевича, його робота серед селян Угорників та Микитинців по організації селянських кооперативів не дуже подобались консисторії [4], і вона направляє працювати його на біднішу парохію в село Пасічне, що біля Станіслава, а потім у села Перегінського деканату. Нехай думає, чим сім'ю прогодувати, а не за політику! Бідні приходства як на священика з претензіями до світу, малий прибуток, цілковита затурканість селян, безпросвітність, постійні переведення з одного місця роботи на інше наводять Михайла Рошкевича на думку, чи не краще покинути "край родимый" і поїхати в Росію. Він же ж москвофіл! Там он які родючі землі, які широкі степи, не те, що тут: землі, як кіт

наплакав, та й та якась руда, зовсім неродюча. Одна бульба та овес, якщо не виб'є град та не змиє врожай постійний гість цих країв — дощ. Нічого з планів Михайла Рошкевича не вийшло. У 1864 році в селі Лолині звільнилось місце пароха, куди його й призначили. До посади у Лолині додавалось 9 моргів орного поля, 22 морги сіножатей та конгресійна дотація — в 267 золотих.

"Тамтешні люди, — писав про Лолин Іван Франко, — відрізані від решти світу і пригнічені злиднями, не знають майже ніяких заробітків, ніякого промислу. Навіть мало займаються вівчарством, відколи громада у сервітутному процесі [5] втратила значпу частину полонин, віддалених від села на кілька миль, їх прикріплено до маєтків української митрополії в Перегінську. Головним джерелом їхнього прожитку є худоба, яку випасають у близьких горах, а також нужденна рілля, що ледве родить овес і картоплю і тільки почасти жито і ячмінь... Нещастям цього села є його розташування в улоговині і часті дощі, які змивають родючий грунт з ріллі, нахиленої до потоків. "Лолин — голий, — каже місцева приповідка, — довкола ліс, а в середині один біс".

Від таких прихожан нічого чекати щедрих датків. Отець Рошкевич вирішує взятись за розум, тобто "закинути політику в кут". Підростають же доньки — потрібно за придане думати, сина потрібно вивчити, а тут знову: де грошей взяти? Везе ж іншим людям: на добрих парохіях засіли, велику дотацію побирають, світ бачать, з копійкою не рахуються. А тут, господи, тільки те й роби, що думай про завтрашній день.

В листі до Франка від 19 серпня 1879 року, написаному напередодні шлюбу з Володимиром Озаркевичем, Ольга писала про батькові достатки: "Біда, грошей нема! На мою виправу пожичили 300 зр. [6], а 35 зр. є своїх за похорони, — один ґазда вмер і двоє дітей па дифтерію. Здаєся, що тих 35 зр. вистарчит

на шлюбну шовкову сукню..." Трохи пізніше, вже по весіллю, 1 жовтня Ольга знову скаржилась: "Татко... поїдут до Львова, бо подаются на якусь парафію... Бо і то правда ретельна, що вони находятся в дуже критичнім положенню через тото весілє, затягли довг на звиж 500 fl. [7], а ту Славко безустанку домагається своєї частки; крім того, далі-далі тре буде о Богдані погадати, відки його до школи дати. Шкребчись в голову, та й тільки".

Духовні потреби отця як на священика досить великі. Він виписує "Слово", "Політику", проповіді Ганкевича, читає "Друг" і пильно стежить за диспутом молодих студентів з М. Драгомановим. Він знає дещо про соціалізм, вважає, що ця теорія нікому не шкідлива. От фантазують собі люди, бо нічого робити. Соціалізм нікому не загрожує — в цьому отець твердо переконаний.

Що там Франко?! Молодий хлопець, якому теж голову закрутив той соціалізм. Що він бачив? От поживе, покрутиться на світі, тоді й набереться розуму. Молоде ще... Правда, що не кажіть, а розуму йому не бракує. Але як в шановному товаристві слід поводитись — не знає, одягнутись, як треба, не вміє. Не тільки так думає шановний отець Рошкевич. Так думають всі навколишні священики.

Одного разу в Лолин наїхала "єпископська візитація", тобто приїхали перевіряти, як ідуть мирські та духовиі справи у отця Рошкевича. Наїхало багато навколишніх священиків і гостей. М. Рошкевич на цю візитацію покладав великі надії. Може, оцінять його, може, переведуть в інше місце. Отець влаштував гостям пишний обід, на який запросив і Франка. Шановні отці говорили про погоду, врожаї, сільські новини, трохи про політику і про народ. Народ зовсім зледащів. Забуває про бога, в церкву не йде, а лиш у корчму пити горілку. І Франко не витримав, почав доказувати своє. Пахло скандалом, хтось

незадоволено буркнув: "Коваль коня кує, а жаба собі ногу сує". Отець Рошкевич зблід, не знав, що й робити. Але побоювання його були даремні. Шанований в окрузі старенький Заячківський, вислухавши Франка, не без здивування сказав: "Та то, прошу я вас, розум. Та пану Франку з таким розумом бути щонайменше університетським професором". Гості випили за це пророкування і в один голос заявили, що обов'язково приїдуть на першу лекцію професора. Нехай тільки пан Франко скаже, коли вона буде. Гості заодно поздоровили й отця з гарною партією для доньки.

Що ж, отець не проти, щоб Ольга стала дружиною Франка, професора. А може, він послом буде, а може, міністром? Ні, ні, то не сміх. Весь Дрогобич, вся гімназія, а там, прошу я вас, не дурні люди сидять, так само пророкують Франкові велике майбутнє. До того ж по всьому видно, що Франко не хоче ніякого посагу.

Та мрії про кар'єру зятя розвіялись, коли Рошкевич довідався про арешт Франка... "за соціалізм"... Ні, ні, Рошкевич переконаний, що з Франком трапилась якась жахлива помилка, якесь страшне непорозуміння. Ще такого не було, щоб в "монархії з конституцією" когось арештовували і ув'язнювали за переконання та ідеї. Він потішає Ольгу, що все буде добре. Ольга вдячна татові.

25 червня 1877 року президія намісництва [8] у Львові висилає долинському старосту розпорядження про необхідність з'ясувати характер зв'язків Івана Франка з Михайлом Рошкевичем. "З поліцейського слідства, — писало намісництво, — розпочатого проти студента Івана Франка у Львові, якого підозрівають в участі в соціалістично-нігілістичній пропаганді, видно, що він дуже часто перебував у священика Михайла Рошкевича, греко-католицького пароха в Лолині вашого повіту. Існує підозріння, що ці відвідини мали на меті

прищідлювання і розповсюдження в тій околиці згаданих думок і тенденцій.

Звертаюсь до вас, щоб ви старалися конфіденціально вивідати і донести мені, які саме відносини підтримує чи підтримував священик Рошкевич з Франком, які ви зробили спостереження про поведінку цього пароха, чи одержує він листи з-за кордону і які саме, чи в його домі появляються якісь підозрілі чужі люди, чи користується він впливом у своїх колах і в парафії, як, можливо, використовує там свій вплив і т. п.".

Звичайний слідчий документ, але він фактично вирішив долю Івана Франка та Ольги Рошкевич.

Отця переконали, що тут справа не лише в ідеях, а в таємній організації, яка діє проти віри, бога, власності, монарха. Соціалісти хочуть весь світ верх дном перевернути...

Одного ранку перед плебанією [9] зупинилась бричка, і з неї вискочив заклопотаний ксьондз із Велдіжа. Він замкнувся з отцем Рошкевичем у покої і мав з ним довгу розмову. Ксьондз сказав, що завтра тут буде ревізія і що про неї просив попередити його слідчий з Долини. Отець добре знає його. Це той, що приїздив у Лолин, залицявся до Ольги. Ксьондз обіцяв Рошкевичу бути свідком при ревізії, другим буде костьольний органіст, ну а за третього потрібно взяти сільського війта, бо так вимагає припис.

Обшук відбувся за всіма правилами. Нічого, проте, знайти не вдалось. Ольга всі листи і книжки від Івана Франка заховала на пасіці. Ревізія закінчилась пишним підвечірком. Слідчий не міг надивуватись, яка гарна бібліотека в Ольги і як вона невимушене вміє вести розмову з добродіями.

Не дивлячись на всі застережливі кроки, вже на другий день по околиці поповзли чутки, що в Роїпкевичів "щось" шукали і знайшли. Чи то гайдамацькі ножі, чи то бомби. Подумати тільки, хто б на таке сподівався! Такий смирний, такий добрий, а камінь за пазухою носив. Репутація шановного отця, що розраховував на ласку консисторії, катастрофічне падала. Ольга стала "притчею во язицях". Іч, яка грамотна! За професора захотілось, мудрою хотіла бути!

Вслід за першим розпорядженням намісництво висилав друге. "Іван Франко, — писалось в ньому, — під час свого перебування у священика Рошкевича в Лолині одержав листа від Михайла Павлика, також обвинуваченого, щоб старався налагодити зв'язки з робітниками тартаків у Велдіжі і насамперед щоб дізнався, скільки годин у день працюють, яку одержують плату, як живуть, скільки платять податків і т. п. Заклинаю, отже, щоб ви негайно обережно перевірили, чи намагався Франко наблизитись до велдізьких робітників і який з того наслідок, чи прийнялось зерно соціалізму, кинене між ними, і яким способом проявляється в умах згаданих робітників.

Мушу звернути увагу на те, що слідство ц. к. [10] жандармерії, мабуть, не доведе до вияснення правди, тим більше цього не дадуть допити робітників або їх роботодавців і наглядачів разом із складенням протоколів. Справу можна обстежити і вияснити тільки за допомогою довірених осіб, близьких їм способом життя або професією.

...Справа не може бути байдужою також для власника лісів у Велдіжі, таємне порозуміння з ним могло б пану старості значно полегшити здійснення вищезгаданого завдання. Про наслідки прошу мені якнайшвидше дати звіт". Після цього розпорядження отця Рошкевича потягнули в Долину "до протоколу". Коли слідчий на допиті запитав отця Рошкевича, з

якою метою в його домі бував Іван Франко, шановний отець здивовано відповів:

"Як з якою? Ніякої мети не було. Приходив у гості". Пан Франко був репетитором сипа Ярослава, бо в Ярослава не все було гаразд з наукою, з тою грекою, латиною, математикою. В репетитори Франка нараяли йому дрогобицькі професори. Нехай пан слідчий перевірить. Саме дякуючи Франку, син перейшов у п'ятий клас. Ну, а як відомо папу слідчому, завше в таких випадках ведеться, що репетитора потрібно запрошувати в гості.

Отець Рошкевич не скупився на гарні слова про Франка: скромний, а який мудрий, який порядний... Не в тім'я битий, слідчий обережно запитав, чи не зв'язані такі часті відвідини Франка з його дочками. От у 1876 році, тобто минулого року, приїздив двічі: на Великдень сам, а літом з групою мандрівників, в тому числі з Охримовичами, що з сусіднього Сенечева. По дорозі назад вони завернули в Людвиківку (Козачівку) оглядати тартак [11]. Для чого? Мандрівники вже призналисъ про цю прогулянку слідчому. Через 50 років вони, крім цього, понаписують свої спогади про неї, а також про Франка. Слідчий знав, що в Лолині часто бував М. Павлик, котрий "має види" на Михайлину. Все знав. Отець Рошкевил навіть не догадувався, що про його листування, про листування Ольги з Франком слідчий довідався в "урядника пошти". Того самого, котрий потім услужить і Рошкевичу, бо буде таємно розпечатувати листи Ольги до Франка і переказувати їх зміст.

Отець Рошкевич не признався про стосунки Франка і Ольги. Про шлюб з Ольгою і мови не було! Ніяких подібних намірів Франко не мав. Все це плітки. Франко приходив тільки "з огляду на те, що вчив сина Ярослава",

Михайло Рошкевич казав неправду. "Я властиво, — писав йому Іван Франко 19 червня 1876 року, — хотів давніше уже говорити з Вами о тім ділі, — та якось не було чи сміливості, чи спосібності — не знаю. Скажу коротко, о що мені ходить! Я хочу просити Вас о руку Вашої доньки, панни Ольги..." А в листі до Володимира Озаркевича Франко писав: "Не знаю, чи звісно Вам, що я протягу кількох літ, поки ще був легальним чоловіком, а не проскрібованим [12] і не зачумленим, бував у о. Рошкевича і — розумівся — пізнав і полюбив панну Ольгу і просив також родичів о єї руку. Відповідь я одержач зовсім розумну: ми не противні, — але, впрочім, до сего діла маєте ще час. Ніяких формальних заручин, розуміється, не було, бо ані о. Рошкевич, ані в послідним ряді й я, не великі охотники до формальностей".

Вже по виході з тюрми Іван Франко знову звернувся до Михайла Рошкевича: "По довгій боротьбі з самим собою рішився я писати до Вас, — не щоб перепрашати Вас за що-небудь (перепрашати Вас я не маю за що), ані щоб усправедливлятися, чи там толковатися, — бо я ні згля-дом Вас, ні зглядом нікого нічо не завинив... — Питане до Вас: чи Ви вважаєте наш зв'язок за перерваний, ци ні? Я не завдав би Вам сего питаня, в котрім більше має рішати Ваша донька, як Ви, коли би-м не думав собі, що Ви могли б знов на мене кидати ганьбу: що, от, збаламутив ми дівчину та й покинув. Може бути, — Вас буде ще стримувати то, що я ніби "політичне скомпромітований", — однакож сьмію Вас упевнити, що се неправда, — доказом того може бути й се, що мене на другий рік приймут на університет. Отож після сего я ставлю ось яка питанє до Вас: чи Ви хочете, щоб я удержав дальше зв'язь з Вашою донькою, чи ні? (Розуміється, — друге питане, чи Вона сего схоче, чи ні?). Коли ні, то принаймні тогди я буду знати, що я не ламлю дане слово...)

Переляканий після допиту у Долині, М. Рошкевич їде за порадою до І. Шараневича у Львів. Шараневич свою справу зробив, і отець Рошкевич лише тепер зрозумів, до чого могло довести знайомство з Франком. Про приїзд М. Рошкевича у Львів Іван Франко знав. "Заразом напиши, — звертався він до Ярослава Рошкевича з тюрми в листі від 22 вересня 1877 року, — з яких се причин Твій батько так страшно загнівався на мене, що, будучи у Львові, навіть не хотів побачитися зі мною? Для мене видаєся такий гнів чимось таким, що не має найменчого сенсу, — бо і що ж се значит гніватися на чоловіка в нещастю, — як коли б я сам собі то зробив, і то ще йому на збитки? Для того будь такий добрий і при найближшій спосібности напиши до дому і донеси отцеви Рошкевичови, що я надіюсь його з донькою побачити на моїй розправі".

Наївний... Пізніше він напише Ользі: "Ваш отець заховався так зглядом мене в процесі, що треба б не мати і іскорки людської чести, аби явитись в єго дім; не згадую о тім, що, коли я просив о Вашу руку, прирік мені помагати в кожнім разі, не грішми, а добрим словом і протекцією. Я ніякої помочи від них не потребував, а як не раз і заратували мене грішми, то часто віддавав'єм їх Славкови, а прочу часть уважаю за затягнений довг, котрий сплачу при першій спосібности, щоби не казали ще, що українець, соціяліст приходив до їх дому жебрати.

...Правдивих приятелів в біді пізнавай; хто з приятеля перекинувся в ворога, тот, значит, і вперед не був приятельом і не буде..."

На допиті М. Рошкевич заперечував також факт, що Франко "вступав у якісь зносини" з селянами та робітниками з Велдіжа. Що ви?! Франко такої скритої натури, такий встидливий, що взагалі не виходив з хати, в ніякі зносини, як були ласкаві сказати пан слідця, не вступав. То якесь непорозуміння.

Знову грішить отець Рошкевич. Слідчий трохи ясніше ставить питання: може, Франко спілкувався з селянами посередньо, через дочок шановного отця? Тут Рошкевич зовсім розгнівався. Як його дочки? Вони такі інтелігентнії Як вони мають говорити з селюхами, пане слідчий, по-французьки чи по-німецьки? Га? Пан слідчий забував, що вони дочки священика, і скільки світ світом, то такого ще не було, бог мені свідок, щоб дочка священика мала щось до говорення з хлопом.

Отець Рошкевич, дід якого, підкотивши реверенду [13] за пояс, з люлькою в зубах сам, як мужик, орав поле і копав картоплю, мав рацію. Тепер такого не було. Зрештою, Михайлина у своїх спогадах підтверджує цей факт. В дитинстві дітям священика заборонялось бавитись з сільськими дітьми, а тільки було дозволено сидіти і нудитись в покоях серед герані, мірти, бабок і фуксій. Щоб личко мало гарну білу церу [14], а не було таке спалене сонцем, як мужицьке. Коли вже дочки попідростали між тими ва-зонками, то й самі не відчували потреби спілкуватися з селянами. Тепер були в голові храмики, женихи, "таємні альбоми" з любовними віршиками місцевого значення, а також деколи "загранична" книжка в польському перекладі. В найкращому випадку народ цікавив їх як прихожани. Москвофільство отця Рошкевича не заважало йому послуговуватись польською мовою, бо це ознака "вищої культури".

Тільки розмови з Франком, з Павликом подіяли на сестер, як сказала Михайлина, "отверезуюче". Сестри зацікавились народом настільки, що поклялися бути корисними йому. Михайлина Рошкевич буде першою письменницею в Галичині серед жінок, яка торкнулась життя цього прибитого, затурканого народу. Іван Франко і Михайло Павлик назвуть її надією українського письменства, "великим талантом".

Про все це на допиті Рошкевич не сказав. А для чого признаватись? Консисторія не похвалить, що гості займались "соціалізмом" під носом отця, а він сидів і мовчав. Не прибіг і не доповів. А тепер аж на слідстві зізнався. Ні, ні!

Слідчий зібрав необхідну інформацію, і вже 29 липня 1877 року долинський помічник старости у донесенні в намісництво писав: "Я встановив, що стосунки Франка із священиком Рошкевичем, греко-католицьким парохом у Лолині, мали характер скоріше сімейний, бо (Франко) мав одружуватись із його дочкою. З цієї причини приїздив Франко на кожні канікули і майже на кожні свята до Лолина, перебуваючи тут довгий час, і під час перебування там одержав у грудні 1976 р. зі Львова, а у квітні 1877 р. з Борщева дуже малі перекази та дуже багато листів і поштових листівок, писаних по-українськи...

Одночасно я старався конфіденціально довідатися в довколишніх і сусідніх селах, якого характеру і сили мав вплив священик Рошкевич. Однак ніде не знайшов я сліду таємної діяльності таких осіб.

Хоча священик Рошкевич мав дуже дружні взаємини з священиком Колянковським, греко-католицьким парохом у Велдіжі, у якого буває майже щоденно, але не думаю, щоб вони там, на очах жандармерії, могли займатись якоюсь таємною агітацією.

Одночасно я вияснив, що Іван Франко під час свого перебування в Лолині приходив дуже часто на фабрику у Велдіжі, приводячи з собою малого хлопця цього священика. Однак не вів жодних розмов з робітниками, чи то вищого чи нижчого класу, й приглядався тільки до роботи фабрики.

Разом з тим мушу підкреслити, що хоча священик Рошкевич с гарячим українцем, однак не має жодного впливу на своїх парафіян, а його інтелігентність надто поверхова.

Наприкінці зазначую, що внаслідок розпорядження ц[ісарсько]-к[оролівського] крайового суду у згаданого священика проведено судовий обшук, мета якого виявити соціалістичні папери, однак без наслідків".

М. Рошкевич замовчив і про другу сторону відносин Ольги та Франка. Йому відомо, наприклад, що в альманасі "Дністрянка", випущеному у Львові в 1876 році, я тому самому альманасі, в якому Іван Франко надрукував оповідання "Два приятелі" та "Лесишина челядь", під псевдонімом Надежда його дочка опублікувала свій переклад оповідання шведської письменниці Марії-Софії Шварц "Сімнадцяті і двадцять перші уродини". Рошкевич замовчив, що Ольга перекладала Золя для "Дрібної бібліотеки", яку випускав Іван Франко, і вимагала, щоб під перекладом стояло її справжнє прізвище, а не псевдонім. Ользі Рошкевич ("Надежде") Іван Франко присвятив і свою першу збірку "Балади і розкази", видану у Львові в 1876 році. Незабаром Ольга переклала і надрукувала двотомну повість Ланської "Обрусителі", підготувала до друку ряд інших повістей Е. Золя.

Тож отцю Рошкевичу, а не комусь іншому 4 травня 1876 року Іван Франко писав, щоб дозволив Ользі записати ладканки [15] з Лолина. В тому листі він просив отця, щоб Ольга скоріше закінчила переклад повісті Золя "Довбня", бо початок перекладу у Львові всім дуже сподобався. Самій же Ользі він дає складніше завдання:

"1) Докладне оповіданнє про лолинську школу і лолинських професорів... 2) Відпис таткових рахунків приходу і росходу — цілу книжочку. О яку там компрометацію не маєте що боятися,

— бо все ж таки — Ти Рошкевича донька, а я Тебе люблю і не подам ім'я Рошкевича на поруганіє... 3) Обширнісшу хроніку сельських випадків в Лолині..."

Франко в захопленні від тих пісень, що записала і через Ярослава передала Ольга йому у Львів: "Але кілько там пречудових образів попри дикій і напіввиробленій формі, — кілько чутя, кілько геніальних порівнянь, кілько глубокостаринних споминок та окрушин..."

Франко готує збірник пісень з Лолина і знову просить Ольгу дати йому докладний опис Лолина, опис страв, котрі їдять багаті й бідні... "Думаю, що таке завдання, може, трошки потяжке, буде вдячне для Тебе, бо покаже Ти докладніше світ, котрого з попівства дуже небагато і дуже неясно видно". Він вчить її, як потрібно працювати: "Не пропусти ані одного дня, щоб бодай малого свисточка, дрібної записочки не положити до колекції. Се єдина дорога — виробити свій талант..." Він хоче, щоб вона була йому рівня у всьому.

Коли Михайла Рошкевича запитали, чи, бува, Франко не давав дочкам якісь книжки читати, то отець не заперечував. Так, а як же інакше. Тепер, прошу я вас, всі грамотні, всі читають. Небезпечні книги Ольга заховала. Залишила лише пристойні, їх і занотував у себе слідчий. Нічого соціалістичного і крамольного по заголовках ревізор не зауважив.

І той допит, і ревізія, і те, що "нарадив" Шараневич, поклали край сподіванням Рошкевича. Він розсердився на Франка. Так, перед Франком стелилась прекрасна дорога, він міг осягнути багато чого, а що в результаті? Мало того, що занапастив себе, та ще й його Ольгу. Всіх. Як тепер бути? Як дивитись людям в очі? Ольга мусить звільнитися від даного Франку слова, що буде його дружиною. Щоправда, отець

розуміє: звільнення від слова не звільнює від пліток, яких він так боїться...

III

І, можливо, трагедії не було б, якби доля, котра наслала на Ольгу важкі випробування, зустріла в ній характер слабкий. Ольга покорилась би волі батька. Але Ольга мала характер сильний, котрий ломиться, як казав Франко, а не гнеться. Вона і слухати не хотіла, щоб розірвати відносини з Франком. Вона виїжджає на зиму до Іваниківки коло Станіслава, де парохом працював її вуйко Іван Руденський, а звідти до Львова. До Франка.

В їх листах ще повно надії на спільне життя і щасливе майбутнє. В кожному листі рясніє від слів "коханий", "кохана", "любий", "люба". Ці слова прийшли не відразу...

8 лютого 1876 року у Львові в приміщенні Народного дому було влаштовано студентський бал. На нього з'їхалось багато гостей. Господарем балу був І. Шараневич. Приїхав і М. Рошкевич з Ольгою. Франко чекав її. "Побачити Тебе лише здалека", — писав він їй пізніше. "Я від осьмої кляси до другого року філ[ософії] вздихав, мучився і кляв сам на себе, щоб сказати Вам одно "ти", почути ваше "люб'ю", обняти, поцілувати Вас..." Все змінилось після цього балу. Ольга відтоді в листах почне підписуватись "Твоя наречена Ольга". "Ти підписуєшся моєю нареченою. Серце моє..."

..."Скінчивши сьомий клас, — напише Іван Франко у своїй автобіографії 26 квітня 1890 року, — я перший раз пустився під час вакацій в дальшу мандрівку, перший раз не поїхав додому пасти худобу та допомагати при збірці сіна і збіжжя. Я поїхав залізницею до Стрия, а відси рушив сільським трактом до

Синевідська та Побук, Бубнище, Тисів, Церковну, Мізунь, Велдіж, зайшов до Лолина. Ця маленька мандрівка дала мені пізнати трохи більше світу і людей, ніж я знав досі..."

То був 1874 рік. Від цього часу Іван Франко залишить своє серце у Лолині... Сюди, у Лолин, незабаром полинуть його листи Ользі...

"Правда, Ви бачили мене лиш коротко. Ви пізнали мене та склали свою думку про мене, може, більше з оповідань свого брата, ніж з роздивляння, — розкриваю усе серце перед Вами, — судіть про мене. Певне, покажусь Вам може нудним, нетовариським, потайним, або, кажуть, німим і дурним, — але судіть самі: я не отримав майже жодного виховання, не зазнавав жодної повної любові та дбайливого відношення батьків, — чужий і самітний між чужими людьми, так я виріс. Я не мав жодного товариства, я не жив із ніким, хіба що з моїми книгами. Світ був мені незнайомий, велика школа товариства зачинена. Щойно минулого року, коли я познайомився з Вашим братом, відкрився широкий світ перед моїми очима, стало ясніше переді мною... Ось я побачив Вас..."

"Ах, Ольго, кажу лише, що почуваюсь тепер здоровим, зовсім здоровим, легким, вільним, що бачу перед собою світ відкритим... Часто питаю себе про причину цієї зміни, — але відповісти на це мені зовсім не легко, бо лише Ви можете вирішити цю справу. Питаєте мене про те як? Якщо Ви не забули нашої милої забави квітами великодньої неділі, то прошу Вас послати мені відповідь, яку Ви дали мені нарешті! Мені так темно було тоді перед очима, в голові гуло мені, мій дух був у такому зворушенні, що я не міг зауважити слів, паперу, — нічого, нічого перед собою лише...

Пошліть мені відповідь, — або, якщо Ви дивилися на це лише як на забаву, пошліть мені іншу відповідь, — вона може

бути будь-якою. Я переніс у своєму житті дуже багато гіркого, — один удар більше або менше, — що це означає..."

"Не знаю чи Ви розумієте те, яке важке завдання Ви наклали на мене, просячи мене нічого більше Вам не писати... Змилосердіться наді мною і не забороняйте мені бодай деколи до Вас написати... Якщо Ви й не можете відповідати мені, — це моє останнє лікарство, — стану спокійнішим, коли розкрию Вам усе своє серце... Якщо б Ви могли заглянути у моє нутро, — Ви б знайшли там сто разів більш фантастичні образи, сто разів гарячіші почуття, та я сам поборюю їх, бо, може, й це сяк чи так містить у собі багато такого, що може Вас образити, бути для Вас немилим..."

"Сьогодні 11 липня 1875 року, день Вашого ангела, Ольго. Ви просили двічі, щоб я мовчав, але все ж, якщо Ви...—

На день 11 юлія 1875

Хвилі щастя золотого,

Всі надії, думи, сни,

Пісні, втіхи серця мого,

Дні свободи і весни.

Все, все, що лиш завдячаю

Згадці про Твою любов,

Я в день нинішній желаю —

Сто раз більше — Тобі знов!

Ох, чи Ти ще пам'ятаєш

Слово друга, світе мій?

Чи о тім коли згадаєш,

Щось забрала мій спокій?..

Прости, що не можу дати

Жодного Ти дару днесь! —

Ох, в одно лиш я богатий,

Но Ти того не приймеш.

Днесь не могу й серця свого

Дарувати вже Тобі,

Бо Твоє вно з часу того,

Як єм первий раз Тя вздрів".

"Вибачте, що користуюсь цією нагодою, щоб написати до Вас кілька слів, бо не маю ні жодної сміливості, ні жодної нагоди сказати їх Вам відкрито!.. Мій боже, як маю запевнити Вас, як маю присягтися, що ні на хвилину про Вас я не забув, ні не забуду? Будьте певні, що й, де я завжди буду, у Львові або у Відні, Ви завжди зостанетесь провідною зіркою моїх діл, межою, до якої простую працею, вірністю і чесністю. Однак

інколи охоплює мою душу важка журба, від якої не можу звільнитися: сумніваюсь ще в своєму щасті! О, будьте ласкаві, визволіть мене з сумніву, влийте нову надію в моє серце, що завжди належить Вам, аж до нашої смерті!.. Однак навіщо більше тратити слова, коли знаю, що мої страждання і мої переживання не можуть влити Вам жодного співчуття!.."

"Не питайте мене, як приходжу до сумної певності, що не відповідаєте на мої почуття! Це правда, — це моя вина, — та чи не могли Ви сказати мені це самі, мусили...

Ні, може я засуворий до Вас, — однак, мій боже, хто ж був коли-небудь вибачливим і ласкавим до мене?.. Вибачте мені, що мій лист, може, перериває хвилину Ваших радощів, Ваших веселощів, і бувайте здорові, бувайте здорові!"

"Я хотів до свого теперішнього листа зібрати всю свою відвагу, увесь свій лише можливий спокій, але вже тепер бачу, що це для мене, мабуть, буде неможливим. Моя рука дрижить. В цю хвилину пересуваються переді мною усі роки нашого знайомства, почавши від того вечора, коли Ви сказали мені: "Сподівайтесь, що все буде добре", дотепер. Так, я надіявся — не скажу вже, на взаємне кохання з Вашого боку, я надіявся на те, що Ви все ж раз виявите мені зовсім щиро всю правду. Були дні, — і вони вже минули, — коли я був такий сміливий з Вами, що я усно говорив Вам про це, — але й тоді Ви завжди говорили: "Пізніше, пізніше! Говоріть наперед із батьком". І це сталося, — а я все ще не маю певності щодо Ваших почувань... Чого я не перестраждав під час цих канікул! Каждий вечір, каждий ранок приносив мені нову муку"...

"О ні, ні, Ольго, якщо Вам подобається, щоб я покинув усяку думку про Вас, то так само зроблю це без заперечення. Тому не в'яжіться жодними оглядами! Найперше свобода почуттів! Я був би найнещасливішою людиною на світі, якщо б

моя особа, навіть моя присутність або моя любов в'язала Вас у чомусь або як-небудь шкодила Вашій свободі..."

І нарешті настав той день, коли вона сказала "коханий"... "Не знаю, які ремінісценції повезла Ти із балю і із Львова? Мені із цілого того случаю осталися в пам'яті і в серці лиш тоті хвилі, коли я був при Тобі, коли-м міг говорити з Тобою..."

"В часі тих вакацій мушу докінчити свою повість, тому потребував би-м спокою і вдохновенія, котрого, певно, ніде більше не найду, як в Твоїй близості!"

Йому тільки підвищили стипендію до 210 золотих ринських щорічно, а він уже повідомляє Ольгу, що цього достатньо, аби видати повісті Устияновича. Але хіба тільки Устияновича! А "Фауст" Гете? Початок вже зроблено у Лолині. "Ви моя інспіраторка, Ольго. А от незабаром буде поставлено "мою драму трьохактову: Три князі на один престол... Шкода, що Ти не будеш, могла бути на представленню!.."

Він ділиться з нею кожною новиною, кожним своїм успіхом і розчаруванням, кожним літературним задумом... Він обмінюється з нею думкою відносно тих чи інших творів, говорить про події та людей, про гарний журнал соціалістичного напрямку, про "Дрібну бібліотеку", про зацікавлення етнографією та фольклором, про заходи над виробленням літературних талантів. Він ніколи нічого не приховує перед нею...

Михайло Возняк назвав листування Івана Франка з Ольгою Рошкевич "неоціненним джерелом для дослідження поступового розвитку світогляду Франка, його творчості і творчого зростання".

Вони мріяли одружитись. Для себе вони готували подарунок: збірку весільних пісень з Лолина... Ці пісні збирала Ольга... Збірці судилось вийти вже тоді, коли Іван Франко та Ольга не були разом. У передньому слові до збірки Франко писав: "З цього боку весільні обряди в Лолині містять в собі виключно цікаві і невідомі в інших околицях подробиці, наприклад: врочисте вирядження по барвінок, вискакування з хустками, вінчання пана молодого і перев'язування його хусткою самою панною молодою, благословення до шлюбу з хлібом на колінах...

Мелодія обрядових пісень з Лолина, так само, як і таких же пісень українського народу взагалі, дуже жалібна і красномовно свідчить нам про той справжній смуток дівчини і присутніх, яким у первісні часи супроводжувався акт одруження, коли він відбувався насильно, викраденням дівчини з дому батьків або продажею в чужу сторону і в більш-менш тяжку для неї неволю..."

Скільки в ті дні, коли були разом, передумалось, про що тільки не мріялось!.. Як виховати дітей? Що таке в подружжя? На думку Франка, подружжя — це акт формальний і акт соціологічний, що означав сполучення двох людей спільною волею і симпатією до спільної праці. Франко твердо переконаний (зрештою, як і М. Павлик), що подружжя, "яко акт соціольогічний, повинно бути під публичною, державною контролем, а зовсім вийти с-під релігійної опіки". "Для нас головне діло, — пише Франко, твердо вірячи, що вони будуть з Ольгою разом, — розважити добре всі тоті обставини, при котрих і серед нинішнього стану мож жити щасливо (в моральнім згляді) і, стаючи мужем і женою, не перестаючи бути свобідними людьми..."

Що ще, крім "здорової і правдивої" любові, потрібно для подружжя? "Високої, гуманної і чесної цілі, за котру б тето

подружє боролося спільною силою весь вік; то-та боротьба одна може вічно піддержувати її любов, бо люб'ячи свою спільну ціль, мимоволі любится і цінится кождого, хто йде до тої самої цілі. Ти бачиш, дорога Ольдзю, що по моїм поняттям до такого щастя соціалістам дорога дуже лехка, — хоть зато більше для них трудности і горя в чисто матеріальних зглядах".

Ну а ще для щасливого подружжя потрібно, щоб супруги не в'язали один другого, були вирозумілі на помилки, а взагалі повинні відноситись один до другого приязно і тактовно.

Діти? Виховання дітей — одна з найважливіших задач усякого подружжя, одна "з головних основ родинного щастя". Діти повинні швидше вчитися рахувати і мислити, ніж молитись. Наука повинна йти в парі з "розвиненням тіла", а до того служить "не безплодна гімнастика", а фізична праця, труд. "Ті добутки, ті правди і засади, котрі нам приходится добувати тяжким трудом, кривавою боротьбою цілого житя, — для них повинні статися чимось нормальним, конечним, таким, що розумівся само собою... Тільки таким способом мож виховати правдиво поступове і сильне поколінє. Розумівся само собою, що, виховуючи дітей відмалу в поняттях розумних, поступових і научних, не треба їм затикати очей і на поняття та докази противників тих ідей, але розвивати якнайвсесторонніше їх мислення". Ну а відносини між чоловіком і жінкою? "Я признаю, — твердив Франко, — для женщин право і обов'язок зовсім рівного розвою і становища в суспільности, як і для мужчини..."

Потім, після Іваниківки, був "поворот у рідний Лолин"... "Страх! Кілько я перенесла за тих 2 роки! Не знаю, що се за сила держит м'я ще доси при житю. А кілько я ся встиду набрала!" — писала вона Франкові після повернення додому 15 червня 1879 року. — Як Пол[янський] пішов від нас, мамця

тогди розкричалися вголос, бігали по городі, кричали на ґанку без пам'яти, що чорти якісь насилаются, — люде ставали по дорозі та слухали. Мене називали остатнов шельмов". Марія Руденська сварилась "руськов бесідов", не по-німецьки. Полянський, товариш Франка, маминого крику не чув. Він лише передав Франку, що Ольга за ним тужить.

Ольга починає боятись за своє щастя. Може, Іван, її Іван, трошки зміниться, може, на час, бодай, закине ту свою роботу, щоб тільки могли побратись, бути разом, а потім...

"Думка, що я для тебе мав би покинути своє переконання, видалася мені такою дикою, не гідною тебе і мене, що не раз бували хвилі (в тюрмі), коли я насилу відганяв від себе твій образ, — відповів Франко Ользі. — Тепер я побачив, що ті слова твої могли бути не випливом егоїстичної буржуазної любові, котра, крім свого щастя, не хоче нічого бачити, ні знати, — а що вони радше були випливом надто великої старанності о моє власне добро, — я знаю се і тим сильніше люблю тя за те"

Він не може дочекатись, коли відкриються тюремні ворота, і він стане вільним. Він чекав цієї хвилини. Нічого страшного не сталось, їх просто на хвилю розлучили. Тепер вони зустрінуться.

Зближаєсь час, і з серцем, б'ючим в груди,

Я вирвуся, щоб бачити тебе,

Порвати пута фальші і облуди,

Що тисне нас і по душі скребе...

Зі спогадів Михайлини Рошкевич: "Десь так навесні того року, коли Франко вийшов на волю після першого засудження, каже сестра до мене, що писав Франко, що приїде до Долини, а звідси верхами навпростець до лісу (близенько за селом) і щоб ми вийшли в ліс, там будемо бачитися з ним, і він поверне назад верхами. Мені не було приємне таке обдурювання родичів, але я пішла. Сестра каже, що треба дати якісь знаки, щоб він знав, котрими стежками йдемо, і доручила мені в'язати по смереках червону волічку. То мусив бути умовний знак... Ходили ми, ало з Франком не здибалися. Приходимо до хати, а мама виходить напроти пас перестрашена і каже:

"Франко є, прийшов, може, перед годиною". Тата не було на той час дома. Сестра з Франком розмовляла довгий час... Був страх, принаймі мама і я боялися, що то буде, як тато приїде. Надійшла та хвиля. Мама тата попередила, тато був страшенно обурений, багато й довго з ним говорив і рішуче жадав того, щоб він всякі заміри вважав за зірвані, і заявив йому, щоб більше не являвся в їх домі..."

Ні, він не відразу здається. Що з того, що вигнав батько, що проти їх зв'язку весь світ? Ольга ж його кохає! Таємно від усіх Франко знову приїздить до Лолина, щоб побачитись з Ольгою. Михайлина писала: "Були там майже до заходу сонця, і так, як нині бачу його, як то ми, попрощавшись, пішли направо, а він, бідачисько, — наліво. Жаль мені тоді (його) було дуже, і всі вертались ми мовчки, похнюплені. Видався мені таким бездомним..."

Більше він не був у Лолині. Лолин від того часу залишився для нього болючою згадкою:

Від того дня вже другий рік пройшов.

У чистім полі знов лежу я на горі,

Гляджу на небо ясне... Надо мнов

Знов плавле яструб в лазуровім морі.

Обколесив, тепер шибнув стрілов...

Отак і я простір думками порю,

Та темно в нім, навіки мглов густов

Закрила доля мою ясну зорю.

Так темно, зимно! Наче серце стине,

І думка в мізку, мов пилина, гине,

І ворохнуть не можу я рукою,

Коли спімну, що ні одно гаряче

Дівоче серце не зітхне, не сплаче

І не затужить нищечком за мною.

Він дуже ясно усвідомив своє становище. Він розумів, що зв'язок з Ольгою не може продовжуватись. До Ольги пішли холодні листи. Вона не вірила, що Франко, її Франко, може її так легко покинути, відмовитись від неї. Вона у розпачі. Але не образилась. Вона розуміла його.

"Суди сам, — пояснював свою поведінку Франко брату Ольги Ярославу, — адже знаєш, що як християне хоть що-то любляться, то у них жиє фатальна склонність серед найгіршого положення все ще робити собі надію, думати, що ось-ось лихе мине, добре буде. Ти знаєш, що я говорю не тільки про О[льгу], але і про себе самого. Адже ти чув не раз моє фантазованє, знаєш, як я хотів уладити житє і т. д. Тим часом діло пішло не туди, — надія одна за другою пропадала, відкриваючи за собою тілько чорний, поганий горізонт, унижепє, нужду, гризоту. А при тім мене гризла не тілько моя власна доля, кілько доля О[льги], я цілими ночами не спав, та ще й перед другими мусів сьміятися, жартувати, щоб не показати свозї слабости. І ось мені прийшла в голову думка — для діла великого, сьвятого діла, котрому я посьвятив своє жнтє, — відречися тої слабости, розірвати послідню нитку, "що в'язала м'я з давнім житєм". Як розірвати? Подумавши, — сам признаєш, що вибраний мною спосіб був єдиний — ...показати наглу зміну, неконсеквенцію, несправедливі закиди, — словом, показати самого себе малодушним, несправедливим, мізераком. Я зробив сесю штуку, і Ти признаєш, що з мого становища я не міг інакше зробити. Бо і до чого ж, впрочім, довше в'язатися? Становища ніякого я не получу, житя ні собі, ні їй не забезпечу, родичам гризоти ще більшої нароблю, а коли б вконець і прийшло полученє наше до скутку, то боротьба за кавалок хліба серед загальних противностей швидко охолодит любов і надломит сили..." Франко просить Ярослава Рошкевича зробити йому таку послугу: "Ліпше було би, якби ти старався говорити на мене всяку погань, представити мій характер і житє в властивім мізеріяцкім світлі". Тобто він хоче переконати Ольгу, що її не любить, що знайшов собі іншу, а тепер з неї сміється. Він думав, що чим "швидше забуде мене, менше буде терпіти".

Вона не повірила. І чим більше старався Ярослав, тим більше не вірила, її тепер страшить, що справді, ради її

майбутнього, ради неї самої Франко може схибити, може покинути оте "святе діло", про яке їй писав.

Франко знаходить найрізноманітніші способи, щоб листуватися з Ольгою. То він передає через Ярослава книжку, в якій наколоті букви. Ольга ховається від батьків і ночами виписує букви і складає слова від свого коханого. А то друзі привозять чистий аркуш паперу, який потрібно потерти цибулею, щоб проявити текст...

В хаті сварки кожен день. Мама нарікає на свою долю, що нагородила її такою донькою, на котру тепер показують пальцями і з котрої сміються горобці. Батько сердиться. Він розуміє, що тепер не так легко буде віддати Ольгу заміж. Ославлена, а до того ж бідна... Хто ж її візьме?

Справа ускладнюється ще й тим, що в 1878 році в літературі дебютує Михайлина Рошкевич своїм нарисом "Кума з кумою". Володимир Барвінський, пишучи рецензію на журнал "Молот", де був надрукований нарис, зауважив, що тут "подибуємо силування погодити принципи з властивим соціалізмом". Критика зняла крик, бо автором нарису був не якийсь там "проскрібований" Франко чи Павлик, а дочка священика. Як вона могла наважитись перейти той кордон?

Наскільки вороже зустріла реакційна критика перший нарис Михайлини, настільки палко привітали появу такого багатообіцяючого таланту Іван Франко і Михайло Павлик. "Чесна добродійко! — писав Павлик у листі до Михайлини Рошкевич. — Я зовсім не сподівався, вийшовши з 3-місячної тюрми, такої несподіванки — Ваших писем, котрих не повстидався би й найперший реаліст, і то тим більше було для мене цікаво, що я добре розумію, під яким Ви натиском та контролею були вдома, віддані зовсім на ласку тих, котрі Вас мали честь родити. Далеко слабший натиск на жінок знаю я не

в однім місці, і він так наполохав моїх знакомих, що вони навіть страхаються того, що говорили давніше, і тепер попросту заніміли.

Отже, я віншую Вам усім серцем, і якщо може моя просьба, то прошу Вас, ідіт Ви тою дорогою далі, не залишайте її... Мені не звісно докладно, чи все це писали Ви, мені навіть здаєся, що декотрі писала Ваша сестра, але вже то одно, що вони такі живі і такі вірні, — робить велику честь Вам обом, і коли вище будете сами цінити свої праці, порівняно з своїм житєм, то закасаєте всіх нас у повістях, а особливо в виображепню жіноцтва... І буде славно, як на сором тим людям, котрі так довго дивились на люцке житє, а не бачили його, — і галичанки підуть у письменстві, хоть не передом, то бодай порівно з тими мужчинами, що зірвали раз навсігди з загальним галицьким недоумством ціною свого житя й становиськ, а то й свободи, найдорожчої річи над усе, і котрим не надіятися нічого, як тільки до смерти співати пісню "Каменярів".

В іншому листі М. Павлик говорив ще відвертіше:

"Будьте ласкаві, малюйте Ви так вищі стани, особливо жоноту, межи котрими Ви обертаєтесь, — вийде дуже славно. Я думаю, що. таку роботу добре було почати враз із сестрою, і так Ви будете руські сестри де Гонкур або ще докладніше Еркманом-Шатріаном, бо, на кілько я вирозумів, то Ви маєте (французький) дар підхоплювати внішні рухи, живість людей, само житє, так як воно показуєся очам (Шатріан), а Ваша сестра знов більше психічні прояви, думки, застанову (Еркман): от якраз добрий склад одного повістяра".

IV

Одного дня з'явився у Лолині Володимир Озаркевич, далекий родич Рошкевичів, брат майбутньої письменниці Наталії Кобринської. Він народився 3 лютого 1853 року в селі Белелуї. Саме тепер він закінчував семінарію, а якої його вже два рази виганяли за народовські погляди. Мати, звичайно, пожалілась йому на Ольгу, на її таке непевне становище і впертість: "або Франко, або монастир". Одне горе! І зовсім несподівано Володимир просить у батьків руку... Ольги.

Взнавши про це, Іван Франко писав Ользі: "А тепер перейду до діла с п. Оз[аркевичем]. Не бійся, не стану дораджувати Тобі — йти за него, бо сам чую надто добре, що, стративши Тебе, стратив би-м всяку опору в житю, всяку надію і пропав би-м, як пес на ярмарку. Твоє заховане і відповідь, яку Ти дала таткови, зовсім похваляю".

Ольга довго і слухати не хотіла про Володимира, їй було дивно, чого саме її, таку, з котрої всі сміються, вибрав він? А згодом Ольга дас згоду і пише до Франка: "Се крайній час, мені треба помочи конче, ти не можеш меаі дати єї, не можеш поратувати, але я приймаю поміч від другого приятеля і йду заміж за Оз[аркевича]. Івасю, мені здався, що сли ти мене любиш, то повинен-єсь бути рад з того. Предпіж я буду вільна, свобідна...

Я уступаюсь відси, бо ту мені не житє, а смерть. Той чоловік хоче м'я взяти відси, — я го буду любити за то, я му вдячна за то. Тебе люблю, — ти ми показав дорогу, куда йти, а він отвирає ми ворота, що стоят заперті передо мнов. — Не кажи, що я за тебе забула! Ти ми ніколи з думки не зійдеш, — що буду робити, про що буду думати, все то буде тісно зв'язане з твойов роботов, с твоїми думками... Мені буде добре, як відси геть піду; мене не буде ніхто в'язати; буду робити, буду працювати, о скільки лиш зможу, і буду с того рада... Лиш відси, з сего села гет! гет! гет!.. Сама піти не можу".

Ольга вирішила... Вона повна планів на майбутнє. В неї, нарешті, буде воля. Вона зможе вільно листуватись з Франком, працювати, як і він, на користь спільної справи. Вона... "Маю намір на будушче, — напише вона Франкові по шлюбі, — 1) розглянутись усюда, де який грунт і що на нім удастся (зробити) и познайомитись добре, с ким лише можна, 2) переводити пильно, 3) в Белел[уї] є учитель нежонатий, а тепер чулам, вийшло розпорядженє, щоби жінка вчителя вчила сельских дівчат ручних робіт і за то має дістати з каси плату 100. Я би хотіла взяти на себе сю роботу, коби лишень не спротивився там хто, що я акурат не учительова жінка. Слиби то вдалося, тогди получені гроші призначаю на видавництво книжок, а насамперед і в короткім часі надіюсь, ні хочу! увидіти друковані твої "Жаби", бо шкода, най не задавнюются. (На жаль, Франко не надрукував "Жаб", а автограф не знайдено. Згідно з даними мала бути це річ гострою сатирою на тодішніх політичних та національних верховодів. — Р. Г.). Крім того — 4) хочу учитись і сама, насамперед математики і фізики, того, що доси дуже маленько знаю. Моя душа сподіваєсь, що приятель мій п. Ол[есь]ків буде ласкав приїхати до мене на пару тижнів, н. пр. на зимні вакації (слідуючі) і повчити мене трошка в той отрасли науки, а я — запевни його — буду найпослушніша і найуважніша з учениць... 5) одна душа сподівавсь, а друга хоче, щоб де за яких пару літ довести до того, щоби співними [16] силами кілька спроміжних людей закупити богато грунту з великим фільварком і там жити дільно та хорошо в товаристві, як говорив-єсь торік... Мені здаєсь, що се такі доконче мусит ся у нас зреалізувати. Вол[одимиру] Оз[аркевичу] дуже сподобалось, він оббераєсь уже на той час за першого зарядчика і робітника до рілі, розумівсь само собою, що теперішній свій стан покидає тогди... Одне мене мучит і гризе, що ти хворий, не хоруй, Івасю, змилуйся!"

Франко знав, що так станеться. Знав... але не витримав. Лист Ольги про те, що вона виходить заміж, звалив його з ніг.

В нього крововилив... "Пощо Ти писала той лист, та і в такий спосіб, що то і добре, Тебе ніхто не силує, тілько забаглося Тобі попадею бути, ну, і йдеш за попа, — писав у відповідь Франко. — Люба, подумай собі, які думки мусів насунути мені той лист! Послідне Твоє письмо то успокоїло мене, властиво слабість, чи дістав кровоток, чи так якби кожного дня приставив [лявожкам], ну та й плаває спокійно кров і лагодить біль внутрішній, і дай бог, щоб скоро було по всім, волю здохнути, ніж жити в такім отупінню і ідйотизмі, в якім тепер находжусь. Ану, але се моє діло, уже м'я втішило то, що пишеш, що полюбиш Оз[аркевича] і будеш щаслива. Я не сумніваюсь о тім і з щирого серця бажаю Ти щастя за всі ті муки, перенесені дома; тільки що Ти говориш о моїм щастю, видаєсь ми іронією..."

Після цих слів він написав слова, котрі вже стали класичними, хрестоматійними, котрі наводить кожний біограф, коментуючи Франкову першу любов. "Наші шанси не рівні, Ти щаслива вже тим, що можеш вибрати межи мужчинами чесними і розумними, а таких тепер уже досить, і с часом буде більше. Але мені нема вибору аніякого: стративши Тебе, я стратив надію на любов чесної і розумної женщини, а притім такої, котра б могла зв'язати свою долю з моєв..."

Та ще: "Але, жалкуючи на долю, що позбавила кар'єри мене і подібних мені, не забувай, що іменно наша недоля причинилась до витворення і скріплення нових характерів, чесних, розумних і мислячих людей, між котрими Ти і другі можуть вибирати".

Ольга — в розпуці. Франко, виходить, не зрозумів її. Не зрозумів, що вона хоче через шлюб зробити те, що свого часу зробила Софія Ковалевська, що робили героїні Чернишевського "Что делать?". Розпука була ще більшою, коли Франко застеріг

її: "Я надіюсь, що Ти добре обдумала свій крок і не робиш собі ніяких ілюзій щодо "формального брака"..."

Сам же Франко, невідомо з яких причин, порахував, що не все ще втрачено, а тому звернувся до Володимира Озаркевича з таким листом: "Чоловік, як Ви, — пише він до нього — котрий пізнав і полюбив єї горячо і сильно, — має право спитатися мене: а хто ж ти такий, що стаєш мені поперек дороги? На якій підставі сьмієш ти жадати єї любови для себе, коли перед тобою нема будучности, а йно пустиня?.. Чим ти потрафиш забезпечити єї й свою долю? І чи не повинен ти, коли єї любиш, сам зречися вї любови, сам наклонювати єї до того, щоби пішла за мене, котрий і забезпечит житє і будучність?

Ах, Добродію любий, — такі питаня трафляют мене глубоко, і я чую їх правду, і чув її віддавна, і, кілько вона муки принесла міні, сего не буду Вам говорити. Скажу Вам тільки одно, що се, що виражене в послідньім питанню, я вже робив: дізнавшись, що Ви стараєтесь о єї руку, я через брата радив їй забути о мні і йти за Вас, раз для того, що з Вами все ж такі жити можна по-людськи і краще, як с ким-небудь другим, а відтак і задля тої обеспеченої будучности. Яка була відповідь на гураду, — я Вам не маю права сказати, — вона може. А щодо моєї будучности, котра ні з сего ні с того стала ту, мов баран у парастасі, — то можу сказати Вам, що я не трачу ще надії і не сьмію єї тратити, поки жию і держусь на ногах, бо знаю добре, що роб'ю — роб'ю для неї, для єї колишнього щастя.

Я скінчив. Надіюсь, що слова мої не зробят на Вас такого неприємного вражіня, яке б міг зробити прямий відказ з єї сторони".

В той же час Франко пише Ользі: "Люб'ю Тебе, тілько не так як давнійше, а сто раз глубше, щиріше, сердечнійше, відколи

знаю, що й Ти скомпромітована, як я, що й ти терпиш. Ти кажеш, що ми, мужчини, судимо остро, — може бути, — але я тепер нічого не хочу судити, — я тепер себе і все кладу в Твою руку, — роби, як знаєш, як думаєш. Рішайся і будь переконана, що я все буду Тебе любити і вічно буду Тобі вірний і потраф'ю для Твого добра так само терпіти, як Ти для мого. Рахуючи, вважай мене не чоловіком з живим серцем, а единицею. Не вважай се за іронію, і я знаю, що в важнім разі я би потрафив так само не вважати на Твоє серце і вважати Тебе такою ж единицею і нічим більше. Вважай, що моя доля — вітер в поли, і що хто знає, куди мене кине. Вважай, оскілько різниця меже долею моєю і Оз[аркевича], і рішай..."

Друзі Франка починають звинувачувати Ольгу в невірності, в тому, що вона чесний хліб хоче поміняти на пухку попівську булку. Ольга в розпачі, її не розуміють. Не розуміють, що це найкращий вихід із ситуації. "Сли через то я так низько упала ув очах всіх чесних людей, — пише вона Франку, — сли через те трачу у тебе всьо, повагу, приязнь і взагалі кожну добру думку, яку не покидавєсь о мені від початку, так я тогди вінчатися не буду, тогди однако мені, бо той упадок гірше, лютішче, страганішче смерті".

"Як кажу, — заспокоює її Франко, — я спокійний тепер, я одне тілько надіюсь, що Ти не то що не покинеш розумних переконань і праці для будженя мисли, — але, противно, тепер будеш могла ліпше взятися до неї... А щодо чесних людей, в очах котрих Ти боїшся впасти, — то сего не бійся! Ті чесні люди знают Тебе с Твоїх діл, а чим більше і чим кращі будут Твої праці, тим вище Ти станеш в очах тих людей".

Вона вдячна Володимиру, що він поруч. Вдячна, бо зрозумів її. Сваряться з ним всі з родини, щоб тримав жінку в рукавицях, щоб не пікнула, а він... Він — ні. "Знаєш, Івасю, — писала вона Франкові, — я маю тепер трьох рідних братів, Славко, ти і

Волод[имир]. Так мені зі правди здаєся, лишень трудно відай було би мені братися відгадувати, котрий з тих трьох мені найблишчий і найріднішчий". Цей лист вона писала з Лолина... На кухні в цей час сиділа мама з тіткою і готовили придане. А наступного ранку будить її Михайлина і каже, "що мамця в такій десперації, що вчора вночи світилам допізна, що знают, до кого я вже пишу. Я не йшла слухати того, але Міня ми каже, що страшно жалуют Володиміра, "доброго, невинного", який він бідний, який "нешчасливий", — а вна сяка-така... Що мені на те казати? чи йти їм топкувати о емансипації женшчини, чи о високих європейських ідеях, чи о чім? Нічо не зроб'ю, лишень запечатаю сей лист при їх очах, заадресую до Волод[имира] на пресбітерію, — аби добре виділи, і віднесу сама на почту; тогди най си гадают, що сами хотят".

Шлюб Ольги Рошкевич з Володимиром Озаркевичем відбувся в Лолині 14 вересня 1879 року. Ні Ольга, ні Франко не знали, чому Володимир Озаркевич, син посла, громадського діяча, згодився одружитись на "підупалій в громадській опінії", бідній дочці провінційного священика Ользі. Тільки потім все стало ясно. Володимир свідомо, нехтуючи своєю кар'єрою, переносячи глузування близьких, свідомо протягнув руку колишній Франковій нареченій. Протягнув з пошани і поваги до Франка. Він дав можливість Ользі працювати, займатись корисною роботою, перекладати, писати. Його дім завжди був відкритий для друзів Франка в найскрутніші хвилини.

"У сусіднім селі Русові, — писав сучасник Франка, — жила вдова по тамошнім пароху о. Петровськім. Мала вона дуже гарну, високого росту дочку, і між нею і молодим Володимиром зав'язалось щире кохання. Одначе мотиви "родинної політики" розбили це кохання і довели до подружжя Володимира з Ольгою... Проте життя для обох було великою життєвою трагедією..."

Оповідання "Із записок недужого", вперше опубліковане в 1925 році в журналі "Культура" і датоване початком 80-х років, — здається, не має нічого спільного з тим, що було насправді у Франка та Ольги, проте Михайло Возняк не без підстав зарахував це оповідання до тієї серії творів, у яких відбилось перше кохання Франка.

Точніше, біль від втрати коханої...

Таким чином, Ольга отримала волю. Їй здається, що саме тепер прийшла пора здійснити задумане. Перш за все — стати письменницею. Він обіцяв підтримку і він підтримає. То ж він вселив у неї надію, що з неї "вийде добра писателька". "Єдина не заперта і доступна для Тебе дорога, се писательство, — переконував Франко Ольгу ще у 1876 році. — На тій дорозі Ти ще не пробувала своєї сили, — тож і сказати годі, чи і що Ти можеш на ній уділяти. Але подумай і те, що, виступаючи перша у нас на тім полі, Ти можеш зробити велике вліяпє на других женщин, що Твоє образовано, вправді не спеціальне, але більше загальне, дає Тобі перед усіма майже женщинами у нас, і вкінці, що й моя рука, оскільки се в перших починах потрібне, не відкажеся від помочі для Тебе".

Ольга повірила Франку і "спробувала" і вже у 1878 році писала Франку, що не знає, хто ж все-таки є ідеалом жінки для Франка: жінка взагалі чи жінка письменниця. Якщо письменниця, то вона справжньою письменницею, а отже, й ідеалом ніколи стати не зможе.

"Любцю моя, — заспокоював її тоді Франко, — тим не журися ані капинки. Ідеал мій є женщина в повнім значіню слова, женщина-чоловік, женщина — мисляча, розумна, чесна і переконана, — а таким ідеалом Ти можеш бути, — впрочім до того ідеалу загального додати ще лишень женщину люб'ячу, горячу, сердечну, щиру — і се весь мій ідеал, — а таким

ідеалом Ти, конечно, будеш. Коли я налягаю на то, щоб Ти трібувала своїх сил в літературній роботі, так се не для того, щоби женщина-лі-тераторка була моїм ідеалом, а скорше для того, що думаю так, як і П{авли]к, що на тім полі найшвидше будеш могла с часом дещо заробити і що на всякий спосіб робота подібна до моєї зближує Тебе зо мною, може вказати нам більше спільних інтересів, ніж усяка друга, і тим самим скріпити нашу любов і збільшити наші сили.. А знаєш, чому я би ще дуже бажав, щоб Ти трібувала занятися літературною роботою? От чому: тота робота ще найбільше веде с собою свободи, розвою думки, незалежности, — вона для женщини отвирає далеко ширше, краще і надійніше поле для самостійного житя, як усякий другий заробок, усякий другий уряд, до котрого вони тепер бувають допущені". Він вважає, що Ольга скоро могла б стати доброю письменницею і що письменництво "для нинішньої женщини образованої — єдиний заробок, котрий при тім запевнює їх поважне ім'я, узнане в товаристві і не робит її невільницею".

Перші кроки в літературі, підтримка Івана Франка, не вселяють надії в Ольги. Вона гарно перекладає, але от написати самостійну річ не може. "Щодо Твоєї літературної роботи, то зовсім не страхайся, — заспокоює її Іван Франко. — Ту тільки щоби охота і пильність та старанність, то мож дійти до значної висоти, не потребуючи притім бути ані генієм, ані навіть великим талантом. Адже гляди тілько, які люде задают тон у нашій журналістиці! Жінко, — і Ти би не встидалася вже тепер, якби порівнав з ними, хоть Ти не написала ще нічого оригінального, а вони своїми оригінальними дурницями позадруковували стоси паперу!"

Треба тільки працювати. Кожного дня. Записка до записки, від малих форм до більших... "От, наприклад, буде дуже добре, якщо Ти, Ольго, приїдеш з Іваниківки додому та засядеш вечорами писати ескізи та повістки. Михайлина нехай також

працює. Шкіци [17] Ваші будут друковані в "Громаді", котрої галицку часть ми редагуватимем тутка. Ті записочки п. н. "Підслухане", котрих Ти назбирала кілька, я також зведу кілька і надрукую між вістями з Галичини".

Наприкінці 1879 року Ольга покидає назавжди Лолин і переїздить у Белелую до чоловіка.

Звідси Ольга писала Франку про свої відносини з чоловіком: "Він ніколи, ні вперед, ні тепер, не питався мене, — і в тім згляді дуже розумно чинит, — чи я його люблю, або як єго люб'ю; так само, як мені ніколи не приходит на гадку питатися єго, чи шчасливий він зо мною. Та, впрочім, Ви добре знаєте, що я не вінчалася з ним із закоханя... Живемо як добрі знайомі або згідні сусіди, котрі ся ніколи не сварять, і ніби нічого співного з собою не мають". "Ти хочеш, аби я тобі писала подрібно, як я жию в Вол[одимиром]? Та як, — ґаздуємо мирно, супокійне... під фортеп'яном стоїть дерев'яна пака (каса пожичкова громадска), а на фортеп'ян накладаєся на ніч цілу купу подушок, аби з одного боку не видко було до другого; отже, то суть два "квартали", в однім стоїт єго ліжко, а в другім моє... і до чужого кварталу нікотрому з нас заходити не можна". У відповідь Франко докоряє Ользі, що поступати так з Володимиром — не чесно. Він не заслужив на це.

"Ти кажеш мені щось о сердечних відносинах? — написала вона Франку 5 лютого 1880 року. — Таж ми межи собою добрі, щирі, сердечні приятелі, але так гадати, як ти, я дуже чогось боюся, мені страшно. Не хочу навіть споминати про щось таке".

З листа, котрий був підшитий до судрвих справ: "Цілими днями толкуємо лише, а найбільше я ему о становищі женщини зглядом мужчини і наоборот, а іменно се вчинилам насамперед — о відносинах моїх до тебе і до него... Всьо, що лише даєся нам видіти в практиці і що лучалося нам читати в наукових

книжках, всьо то ми тепер розбираємо та прикладаємо на всі боки... Всьо, що в нім було недоконаного доси, я доконую тепер. І воно мені вдаєся, слава богу. Доводами своєми переконую го на кожнім кроці. Бо мала би то бути заздрість з єго сторони, тогди як для мене, так для него, тота річ могла би довести до злих наслідків, хто знає, може, і до самодурства, до котрого він навіть наклонности не мав... Маю надію, що зроб'ю так, що він буде так само гадати, як я, що розвину ширше єго круг понятя..."

Озаркевичам жилося нелегко. Місцева влада та консисторія косо дивилися на їхні зв'язки з Франком, з соціалістами. За агітацію в передвиборчій кампанії за представників народу Володимир потрапляє в неласку. Про це, наприклад, оповідало "Діло": "Коли під час одних з минулих виборів до сойму краевого кандидував селянин Иосиф Гурик, поставлено правительственного кандидата в особі радника судового. За тим кандидатом стала консисторія і тодішній епіскоп Пелеш. І справді священики-виборці віддали голос за того радника. Лиш він голосував за кандидата селянина, а були то вибори явні. Зараз по виборах закликав його до себе епіскоп Пелеш"... Для того, правда, щоб сказати Володимирові, що він "людина з характером"...

5 лютого 1880 року про своє теперішнє становище Ольга інформувала Франка так: "А ту Володимір майже зв'язаний с тим місцем; як, може, ти відомо, узяв він грунта в посесію у свого батька на 3 роки, за що річно мав платити 600 зр; я цікава ще, чи буде він в стані заплатити тоту суму, не то, що би мав с того якийсь зиск. Тільки всего, що можна виживитися і може одягатись, яко тако, більше ніц, а праці сила. По правді, він лише тому приймився бути ту сотрудником, що мої родичі не в стані були дати мені хоть троха на господарство, а ту є вже готова лижка і миска, як кажут".

Через тиждень, коли Франко привстидав Ольгу, що таку вагу надав грошам, вона відписала: "Але ж чоловіче! Не на то би мені гроші здалися, щоби ясніти в золоті та в шовках, но на щось крашчого, пожиточного, доброго, розумного. Впрочім, я навіть і не нарікаю на той недостаток, привиклам я до него здавна, лише сказалам, що праці дуже богато, а хісну з неї ніякого".

Поволі перед нею ставало буття, звичайне і буденне: як жити, як вижити? Від цього щоденного буття нікуди було діватись. Навколишніїї світ давив її плітками, інтригами. Перші кроки по організації спільного господарства провалились, пропала надія на те, що колись Володимир зніме попівську реверенду.

На початку 1880 року Ольга в листі скаржиться Франку, що далі тут жити не може. Вона хоче в місто, де нормальні, на її гадку, люди, де рух, де можна обмінятись думками, де можна прочитати "бодай свіжу книжку". Вона в розпачі просить, щоб приїхав він, Іван. Де-небудь, в якому він захоче місці, вона мусить побачитись з ним. Порадитись, поговорити, виплакатись... Потім вона б приїхала до нього у Львів, але "тепер дуже тяжко, не для того, щоби воно мені пожадане не було, як ти ніби говориш, але суть інші причини важні, котрі говорят ми до розуму, що моя поїздка в перших початках мого теперішнього життя видалася би декотрим, чи всім, чимось таким страшним і потворним".

Рік 1880 був фатальним і для Ольги, і для Франка. Вона ціле життя буде винити себе в тому, що саме другий арешт його в Яблунові цього року стався через неї. Якби він не приїхав, можливо, все було б інакше. Можливо.

Після виходу з тюрми в 1878 році Франкові було дуже важко. "Нас ту тепер три, — писав у цей час Ользі Франко. — Я,

Т[ерлецький] і Бандрівський, правник з третього року, мій шкільний колега ще від 2 нормальної, — єдиний, котрий від того часу лишився. Се чоловік дуже добрий, мислячий і тихий, — також син бідних селян, не мав де жити, бо платити за нізащо, — ну і жиє у нас. Подумай собі, як він жиє, коли, відколи приїхав по сьвятах, не більше як 3 рази був на обіді! Все хліб та хліб, — ще я часом куп'ю бринзі (за гроші, котрі висилав Павликові та Франку М. Драгоманов. — Р. Г.) або що, і їмо разом. А я, хоть і рад би заплатити за него обід, то нема грошей".

Розуміючи, що Франко в тяжкій матеріальній скруті, Ольга благає Франка назбирати бодай трохи грошей хоч би на дорогу до Коломиї. Коломия з багатьох причин, на думку Ольги, є найкращим місцем, де можна зустрітись. В Коломиї її ніхто не знає, — значить, буде менше пліток. З тієї ж причини вона не може вислати йому грошей на дорогу, але якщо він, Франко, не приїде до неї зараз, то вона, незважаючи на ніщо, у травні сама приїде до нього у Львів. Нехай валиться цілий світ, нехай що хочуть говорять!

На дорогу Франкові потрібні були гроші. Він у той час бідував і "сидів" на воді і квашеній капусті господарів дому, в яких винаймав кімнату. Не було в кого й позичити. Заробити Франко міг репетиторством. Газета "Діло" та інші просто рябіли від оголошень про те, що для такого-то синка пошукується порядний репетитор. Але ж Франко — "не порядний". Він прочумлений. Від нього втікають на вулиці люди. Тоді Франко просить студента Львівського університету Барановського, що родом з Коломийщини, знайти йому якесь місце репетитора поблизу Коломиї. Барановський саме від'їздив додому. Скоро він повідомив Франка, що знайшов місце в Березові Нижнім. Кирило Геник не боїться того, що Франко є Франко, і запрошує його до себе.

Франко просить Геника, щоб той прислав за ним коней на 3 березня, а Ольгу повідомляє, що після зустрічі з нею поїде у Березів. Ольга здивована: до кого там може їхати Франко. "Тобі, видно, весь світ не чужий, — то добре, — пише вона Франку. — Але конечно твій знакомець мусит бути якийсь незалежний чоловік, бож певно, що до ніякого попа туда не віберaєшся. Бо я вже довідувалася з шематизму [18], тож парох там уже віковий, а сотрудник мені дуже добре знакомий. Аж єм ся здивувала, таж то предці стриєчний брат моєї мамці. Ах! дуже добре знаю постріленого, зарозумілого Міня Руденского. От знаєш що, ти коби не стрічався там з ним ніколи..."

Гроші на дорогу, ясна річ, Франко не роздобув. Про те його виручив товариш по навчанню, син залізничника Кароль Срочинський. Він віддав йому квиток на своє ім'я. Квиток був безкоштовний, як для члена сім'ї залізничника.

Нарешті вони домовляються про місце і час зустрічі в Коломиї. Ольга просить, щоб Франко приїхав у Коломию 1 березня: "Виїдеш зі Львова денним потягом, — вдаємися, десь коло 12 години в полуднє, тож у Коломиї] будеш на 10 год. в ночи. Стрітимося хоть на двірци, а хоть в місті в ринку, бо то від того залежит, чи я буду їхати желізницев, чи кіньми (відси до Кол [омиї] 3 милі), — ще не знаю. До котрого дому зайдемо, також сказати не можу, бо не знаю, як їх означити. Отже, старайся полагодити свої інтереси на час, щобись 1 марта був уже в дорозі, бо мені той день найдогідніший. Напиши до Березова, — щоби коні по тебе прислали до К. З. в середу пополудню". Наступним листом вона повідомила Франка, що приїде до Коломиї поїздом о 6 годині вечора, а о 10 годині буде чекати прибуття поїзду зі Львова...

Вони зустрілись. Було спочатку ніяково. Потім Ольга говорила довго і гарячкове. Говорив і Франко. Переконував,

доводив, просив. Потім, у вівторок, за Ольгою приїхав Володимир Озаркевич.

"Тогди мені було добре і весело, і щаслива чуламся, коли, глядучи на вас обох... виділам межи вами приязнь, — напише Ольга Франкові відразу по зустрічі, але, на жаль, цих рядків Франко ніколи не прочитає. — ...Не тямлю, чи коли було мені так лехко на серцю як того вечора; тогди і любов гор'яча зачала приступати до мене. Як хорошо жінці любити!"

Цей лист Ольга відправила в Нижній Березів 8 березня на адресу Кирила Геника, бо саме до нього як репетитор приїхав Іван Франко. Лист прийшов тоді, коли Кирило Геник сидів уже в тюрмі разом з Франком. Лист було передано судові. Слідчий викликав Геника і запропонував йому відкрити листа. Геник відмовився, боячись провокації. Тоді слідчий звернувся до палати радних, і з їх згоди лист було відкрито і прочитано. Його підшили до слідчої справи, і аж через півстоліття Михайло Воз-няк виявив лист в архівах.

Що ж трапилось?

З березня Ольга і Володимир Озаркевичі попрощались з Франком, і на другий день він разом з Кирилом Геником вирушив у дорогу. У Яблуневі вони зупинились в заїзді Йосля Глюкштерна (який насміх долі: в перекладі з єврейської це прізвище означає "щаслива зірка"), щоб перекусити. Там їх помітив жандарм. Кирила Геника жандарм знав, бо ж поліція не дрімала і тримала "на мушці" всіх "соціалістів". Жандарм не був би жандармом найяснішого татка цісаря, коли б не спитав, з ким це водить "кумпанію" Геник. Він попросив у Франка "посвідчення особи". Документів Франко з собою не мав, а тому показав залізничний квиток на ім'я Карла Срочинського. Однак для жандарма цього було замало, і він забрав Франка з

Геником в комісаріат, де Франко зізнався, що він не Срочинський, а Франко.

Самого прізвища було досить, щоб Франка і Геника негайно арештували і в той же день відправили в Коломию для дальшого "вияснення справи".

Склалось так, що незадовго перед прибуттям Франка в Яблунів, в селі Москалівка, що коло Косова, брати Фокшеї вирішили звести рахунки із сільським війтом за здирство і знущання над громадою. Слідчі органи зі шкіри лізли, щоб добачити в цьому акті розгніваних селян наслідки "соціалістичної агітації", котру на Косівщині проводили сестри Михайла Павлика, Ганна та Параска.

Саме в цей час "всі краєві" газети великими літерами друкували повідомлення про поїздку австрійського монарха по Галичині. По селах Гуцульщини бігали спеціальні агенти, щоб серед "місцевого населення" відібрати легінів, здорових, високих, приємних на вигляд, котрі мали б перед цісарем в Коломиї продемонструвати добробут і процвітання цього "закутку імперії".

Ура-патріотичні газети цього часу нагадували читачам, щоб під час приїзду монарха в той закуток імперії, котрий в старих австрійських книгах іменувався королівством Галіції, небо було чисте і безхмарне "не тілько від туч, але й наших злобних неприятелів". Тож за справу братів Фокшеїв взялися з усією старанністю. Хто в Галичині був соціалістом, поліція добре знала. До розряду соціалістів були занесені деякі місцеві вчителі (соціалістом, на думку поліції, мали бути ті вчителі, які читають, крім шкільних підручників, газети і ще якісь "товсті" книжки) і всі, хто своєю поведінкою не подобався поліції. Багатьох з них було арештовано. Поліція аж з радості підскакувала, що "на терені [19] акції" був затриманий сам

"проводця" Франко та ще в компанії "відомого соціаліста" Кирила Геника. З того, як поспішала поліція склемезити судову справу, як шила білими нитками в одне і виступ Фокшеїв, і приїзд Франка, і справу М. Павлика, — було ясно кожному, що перед цісарем хотіли показати свою пильність і засвідчити відданість.

Після серії допитів в Коломиї Франка відправили у слідчу тюрму, де він просидів до 10 червня 1880 року. Там, в Коломиї, після виходу з тюрми, в готелі, напіввмираючий з голоду Франко написав "На дні". Того ж року оповідання з'явилось окремим виданням у серії "Дрібна бібліотечка" за "№ 14 із підзаголовком "Суспільно-психологічна студія" з посвятою "громадському урядові богоспасаемого міста Дрогобича".

І, здається, з усіх відгуків, написаних про це оповідання, найсуттєвішим є висновок Петербурзького цензурного комітету: "Хоча зміст цього оповідання не може бути визнаний злочинним, воно все ж дуже тенденційно своїм крайнім реалізмом і тим гнітючим враженням, яке автор має на меті справити на читача описом нелюдськості, звірства і безапеляційного свавілля поліції, жертвою якої є ні в чому не винная освічена молода людина, перейнята любов'ю до страждаючих і взагалі, як видно із оповідання, прибічник соціалістичних теорій". "Kurjer Lwowski" зауважив, що "енциклопедичний талант Франка" в оповіданні "На дні" викреслив "нові стосунки серед людей...".

Оповідання "На дні" було тепло зустрінуте М. Драгомановим і М. Павликом. Останній, окрім надзвичайно високої оцінки, зробив Франку зауваження, що герой оповідання Андрій Темера дуже нагадує автора оповідання, а Ганя не хто інша, як Ольга Рошкевич. Франко заперечив: "Те, що Ви пишете про "На дні", — цікаве дуже. Ви, бачу, думаєте, що уступи з Темерою — чисто моя власна сповідь, і з того

вносите, що я досі люблю О[льгу] і що я подекуди скомпрометував її. Помилка, добродію! Що де в чім воно так є — не перечу, але далеко не все. А вже з повісткового образу виводити дійсні відносини не пригісно [20]... Моя уява допомогою при цьому дуже мало, а ще менше яка-небудь реалістична-натуралістична доктрина. Я був тут, так сказати, редактор з допомогою ножичок супроти дійсності і мусів тільки прикроювати і зшивати з матеріалу, який доставив мені багатющий досвід.. "

V

Публіка була буквально шокована, коли в 1884 році в Коломиї на балу побачила Ольгу з Франком. Вони танцювали, а в перерві між танцями проходжувались "по залі", жваво про щось сперечаючись. Як писала тодішня преса, "бал був даний" в честь завершення другої прогулки студентів по горах. На жаль, то був останній щасливий вечір для неї і для нього. Володимир теж був туг і здебільшого сидів скромно на кріслі...

Франко і Ольга поступово віддаляються одне від одного. Ольгу засмоктує болото щоденщини, вона відходить від активного громадського і літературного життя. Франко починає в листах звинувачувати її в тому, що блиск "балів" її "затьмарив", що в її голові тепер засіли гроші, танці, забави... Вона виправдовується, говорить, що не покидає праці, що і тут збирає фольклор, записує народні пісні. Саме 1884 рік був тим роком, який дозволив Франку у 1898 році написати А. Ю. Кримському: "Наша любов тяглася 10 літ". Тобто з 1874 по 1884 рік...

Щоправда, у 1883 році Франко цей період вважав меншим: "Мій любовний стосунок з панною Ольгою Рошкевич, — писав він у листі до Уляни Кравченко, — котрий тревав около 7 літ і приніс міні в результаті за кілька хвиль правдивого, хоч і не

повного щастя 7 літ тяжкої муки, тисячних терпінь та трівог. Стосунок той розірвався давно вже, — панна Ольга нині вже папі Озаркевичева, — житє не оправдало моїх надій, але я можу сказати, що я старався щиро, щоб наше спільне жптє, на котре я надіявся, було справді спілкою людей мислячих, перенятих одною думкою і одними цілями".

Ольга з роками починає сумніватися в тому, що Франко любив її. В листі до Михайла Возняка з Беримівців від 6 серпня 1926 року Михайлина Рошкевич писала так:

"Хочу об'яснити, для чого сестра не рада, щоби її давні відносини до Франка, а його до неї, були прилюдно трактовані. Сестра відчула відтак жаль до Франка, що він її щиро не любив, якщо загнав її в многі великі прикрості. Як згодом вийшла заміж, прив'язалась до свого мужа, тим більше, що він на то заслужив. Як вона його стратила, котрого завше має в пам'яті, то, певна річ, що не мило її, якщо з-поза могили мужа вихиляється знов Франко".

Ольга пригадала, що ще колись давно, коли вони любили одне одного, вона викладала батькові папери, необхідні Франку, а той їх потім друкував. Пригадала, як сміялися в околиці з неї нопадянки і поважні їмості за статті Павлика. Однак все, що він робив тоді, було потрібним. Вона розуміла. Але як Франко, знаючи всю правду її одруження, тепер оповідав, що вона, Ольга, легко покорилась волі батька, вийшла заміж за нелюбого. Адже ж не так було! Не так! Ніхто в світі не примусив би її зробити цього. Вона сама так хотіла. Сама! Сама! Щоб бути з Франком, щоб бути поруч з ним, щоб мати волю! Він теж так хотів. То чому він тепер говорить інакше? Чому? Хіба так скаже людина, котра любила щиро? Це відкриття вразило Ольгу. Полуда, як казала вона, спала з очей.

Скільки вона витримала принижень, насміху, наруги. Від усіх: знайомих, родичів, мами... "На свої уха я то не чула, але Міня мені казала, що при ній мамця розповідала цьоці, своей сестрі, що я ся Вам сама на шию вішала. Я тому не вірила, аби вно могло бути так, аби зіправди так Ви говорили перед Славком, але все ж мені прикро було. А Славка не потягала до ока, але, правда є, піднеслам перед ним закид протів Вас — несправедливий, с чого Ви тепер посуджуєте мене, щом і перед тим нешчи-ра була з Вами. Я з Вами не фальшивила..."

Чи не тоді з'явилась четверта і п'ята пісні "Картки любові", хоч датовані вони 1880 роком.

І ти лукавила зо мною!

Ах, ангельські слова твої

Були лиш облеском брехнії

І ти лукавила зо мною!..

Та під пліною золотою

Ховались скази мідяні,

І цвіт, розпвілпй навесні,

Під пишнотою золотою

Крив черв'яка! Ох; чи не в сні

Любились щиро ми з тобою?

І серце бідне рвесь у мні,

Що ти злукавила зо мною!..

Я не лукавила з тобою,

Клянуся правдою святою!

Я чесно думала й робила,

Та доля нас лиха слідила.

Що щирая любов ділала,

Вона на лихо повертала;

Що чиста щирість говорила,

Вона в брехню перетворила,

Аж поки нас не розлучріла.

Ти ж думаєш, я не терпіла,

В новії зв'язки радо бігла?

Ти ж думаєш, я сліз не лила,

По ночах темних не тужила?

Не я лукавила з тобою,

А все лукавство в нашім строю —

Дорогі наші віддалило

І серця наші розлучило,

Та нашої любві не вбило.

Ображена, Ольга писала Франку: "Правда, я маю богато хиб... Тогди благословіт тот час, котрий розлучив мене з Вами... Тяжко мені. Але най то йде с тим часом. До того я не признаюся, але инчі маю вади, великі, котрі би Ви мені не простили, тому не жалуйте ніколи, що Ви поруч зо мною працювати не будете, — я до роботи лінива, я до нічого не здала. Ми з образованєм і с талантом не на рівни, а ви все говорили, що лише таке подружє може любитися стало і правдиво. Осе правда, я перед Вами все нижчою ся чула. Я би, певно, була надоїла любимому мужу своєю заздрістю та пересадною ніжністю. Вам треба би жінки не с таким темпераментом, як я, а з добрим серцьом. Сли ще не в тій хвили, го незадовго переконаєтеся, що добре, що воно на тім стало".

Розчулений таким вибухом екзальтації, він заспокоює її, що все це не так, що вони люблять одне одного, а особливо любить він її, як і любив перед тим, що він не уявляє собі життя без неї навіть тепер. "Хіба я не знаю, — писав він їй, — яке мусит бути Твоє положене серед таких обставин, в яких ми тепер находимося? Хіба ж я не чую по собі, що розірване зв'язи між нами підтяло би всю мою силу, всю надію на будуще щастє? І хіба, значит, бажане — вдержати тоту зв'язь мож назвати заздрістю? Ні, ніяким сьвітом! Се ж іменно любов, чиста і сильна, ущасливлююча, — а не заздрість, котра боїться

кождого самостійного кроку, кождого вільного слова другої людини..."

Хіба, нарешті, не він вимагав від неї, щоб вона кинула думку про "формальний брак" з Володимиром Озаркевичем, говорячи, що це нечесно й погано. "Чи не є се похопна необдумана гадка?... Ти пишеш, щоби я зірвала я тобою чимскорше, аби огень, яким ти гориш, не запалив нашого супокою ще в більшій мірі; що то значит? а то мені ще неясніше, що той огонь, запаливши наш супокій, вилічив би мене, а тебе запропастив навіки. Що то значит? — роз'ясни мені".

Що міг їй роз'яснити?.. І чи взагалі потрібно пояснювати. Вона все прекрасно розуміла. Від того біль ставав ще більшим. "Які причини заходили, — писала вона Франкові, — повторювати тутки вже не потрібно, але результат с того плохий... але чому я так зробила, не знаю, видно, може, мусілам, може, потопалам і вхопилася бритви.. То не дивно, що підлота і нікчемність межи людьми свій примісток має, але то дивно і непростительно, що одна людина, котра нібито бажала жити чесно, конець кінцем таки сотворила мерзке діло. Сама о собі то кажу. Ви правду пишете: всьо пропало, але лише для мене, для Вас ні, перед Вами будучність, надія, — передо мною нема. А коли так, то вже нічого і не треба. Най добрі люди і не згадують про мене. Я уже майже привикла до того, і спокійно буду жити сама в собі. Коли так, то й так"...

І заключні дві пісні "Картки любові" — шоста і сьома, надруковані у шостому номері журналу "Світ" 1881 року, — це ніби два заключні акорди про кохання...

І ти підеш убитою дорогов,

Котрою день в день тисячі ідуть

І ти пониження й неволі путь

Пройдеш, як другі, до кінця самого.

Тепер ти ще боронишся, небого,

Ще молодою кров'ю жили б'ють

І свіжі думи сили додають,

Та швидко опору не стане твого.

В глиб звільна втягне тя багно гниле

І в кров усіми порами віссеться,

Повітря вколо тебе затрує,

І сили волі в тебе не найдеться,

Щоб опиратись довше! Затонеш ти —

І труп живий, безладно поплинеш ти!..

Я буду жити, бо я хочу жити!

Не щадячи ні трудів, ані поту

При ділі, що наш вік бересь вершити,

Найду й свою я тихую роботу.

З орлами я не думаю дружити,

Та я опрусь гниючому болоту;

Щоб через нього й другим шлях мостити, —

На те віддам свій труд, свою охоту.

А як часом моя послабне сила,

І серце в груді біль зціпить пекучий,

І людська злість зморозить кров у жилах,

То човник мя перенесе летючий —

Твоя любов підніме мя на крилах,

Аж поки вал не зломиться ревучий...

Біль був великий, — і вона вирішила відійти у тінь. Прагнула, аби всі забули про неї. Не хотіла, аби хтось навіть згадував їй про ті далекі роки молодості, Лолин. Тому так боляче сприймала оповідання "Задля кусника хліба", яким Наталія Кобринська у 1884 році дебютувала в літературі. Мало кому було відомо, що це оповідання носило автобіографічний характер. Як писав К. Трильовський, Наталія Кобринська не здержалася, "щоб пе описати" в ньому весілля свого брата Володимира. Володимир не з любові, а "заради кусника хліба" одружується на нелюбимій дівчині, але багатій і рівній йому по соціальному положенню, покинувши свою бідну наречену.

Франко дуже схвально віднісся до оповідання. "Чи знаєте Ви, що се Ви написали таку штуку, — писав він Н. Кобринській, — котрій рівної вся наша література досі не видала?" Дехто твердив, що Франко похвалив Н. Кобринську навмисне, щоб допекти Ользі. Ольга була не настільки наївна, щоб вірити цим пліткам, але була невдоволена, що Франко дав привід для пліток. Адже знав, що саме Н. Кобринська, цей "страж моралі" в родині, була першою, яка картала Ольгу за її зв'язки з Франком...

Між Франком і Ольгою почались непорозуміння. Вона звинувачує його, а він її. Він не міг собі уявити, як це Ольга, його Ольга, котру вважав громадським ідеалом жінки, може так швидко скочуватись вниз, забувши про свої клятви служити народу, закинувши всі свої обіцянки.

З ініціативи Наталії Кобринської "зав'язується", як тоді говорили, "Товариство руських жінок у Станіславові", яке мало бути першою організацією "емансипованих женщин". "Товариство" ставило собі за мету доволі широку програму дій, серед яких найважливішою справою вважало залучення жінок до суспільне корисної праці. Ольга була одною з тих, хто підтримав Наталію Кобринську, і доклала багато сил до організації "Товариства". На жаль, добрим намірам не судилось збутись. "Товариство" займалось лише організацією балів та піклувалось про те, щоб "руські дівчата по гімназіях" мали фартушки та теплі панчішки. На гроші, зібрані для видання друкованого органу, жінки додумалися купити срібну тацю єпископу станіславського престолу Юліану Пелешу. Не дивлячись на протести Кобринської, подарунок купили і урочисто піднесли його єпископу. Про такий похвальний вчинок станіславських "емансипованих женщин" оповіла газета "Діло". Більше того, газета надрукувала список жінок, серед яких була і Ольга.

Іван Франко гостро відгукнувся на цей вчинок і піддав нищівній критиці "Товариство". У "патріотичній" пресі був зчинений ґвалт: як це може Франко плювати у рідне гніздо. Чи піднесення дарунку єпископу є чимсь ненормальним, чи благословення єпископа не є найважливішим у цьому випадку? Нехай подумає і скаже про це кожен правдивий русин!

Ольга виправдовувалась тим, що ніякої участі в цій акції не брала, що це просто непорозуміння. "Яким способом, — писала вона Франку, — воно сталося, що моє ім'я видрукували між ретроградними жінками, то бог св'ятиіі знає. Вичитавши в "Ділі" моє ім'я, мало не стратиламся з гніву і сорому, який воно на мене наносить. А що для мене найгірше, що я не можу ніяк дати спростування тої похибки з причини, що в тім було много моєї власної нерозваги, а їх непорозуміння. Я Вам скажу, як колись побачимось, яким способом оно щось так дурного вийшло. Лиш мені жаль, що Ви могли зле о мені подумати. Будьте певні, що я не цофнулась назад від моїх переконань і ідеї, не записалась до царства темного і не запишусь ніколи. Що мені тре перед Вами, іменно перед Вами, отрястись з такого поганого позору і підозріння, я не знаю, лиш знаю то, що я би вмерла, якби Ви задля того мене несправедливо осудили".

В листах Ольга уникає таких слів, як "коханий", "твоя", а вживає "високоповажний", "Ви"...

У першому номері "Зорі" за 1884 рік з'являється новела Івана Франка "Вільгельм Телль". Ольгу знову переконують, що написана новела про неї та Володимира. Ольгу це прикро вразило. Добродії та добродійки швиденько донесли Франку, що Ольга "така гнівна, що грозить судом" йому за образу честі. Франко виправдовується. Він пояснює, що герої його новели нічого спільного не мають з Володимиром Озаркевичем та Ольгою. Просто він їх назвав найбільш типовими іменами.

"Але помимо того, — писала Ольга Франкові, — що я своїм очам повірити ніяк не могла, читаючи Вашу новелу, то виказали мені врешті другі люди, з усіх боків тичучи під ніс 1 ч[исло] "Зорі": ось на, то ту тебе дотичит! З Відня, наприклад, дістала я відомість ще перед появленням 1 ч[исла] "Зорі", де остерігаєся мене наперед і приготовляєся на то, що там друковане буде. Судіт же самі тепер, що мала-м в такім разі думати. Доста на тім, що нічим іншим, лиш власними іменами Ви всіх в великий блуд впровадили, з чого, розуміється, вийшла ціла історія. Але звідки Ви знов взяли, що я задумала Вам процесом грозити? Ани ми ся не снило щось подібного ніколи... Новела хороша сама в собі..."

Якщо вірити Франку, що в кожному його творі є елемент автобіографічності, то Ольга мала підстави обурюватись. Справді героїня новели дуже нагадувала Ольгу Рошкевич. Та ж рішучість, твердість, відданість справі, чи як тоді говорилось, — ідеї. Володимир був зображений як дегенерат, "трус", "льотр остатного калібру", чого вона не могла витримати і стала на його захист.

Листи Франка стають різкими. Він дає настанови, поради, вимагає, сварить, їй важко це переносити. Сумніви, що він її вже не любить, все більше оволодівають нею. Вона благає, щоб він змилосердився над нею. Нехай він гляне, як вона живе, хто її оточує.

Франко мовчить. Для чого тепер такі розмови. Краще будемо працювати для "великої ідеї". Він висилає Ользі повісті для перекладу. Вона погоджується на співпрацю з "Зорею". Вона береться перекласти для "Бібліотеки найзнаменитіших повістей", котру випускає І. Белей, "Злочин і кару" Достоєвського, сумнівається, чи галицькій публіці будуть до смаку такі речі. Вона пропонує свій переклад "Анни Каренінї"

Л. Толстого, вона починає писати розвідку про трагедію Софокла "Антігона", і Франко обіцяв її надрукувати.

Одруження Івана Франка Ольга сприйняла боляче. Але не відвернулась від нього і першою привітала, стримано і чемно: "Ласкавий Пане, прийміть щирі, хоч запізнілі, поздоровлення з одруженням". Маленька, коротенька листівка. Перед його поїздкою у Київ вона прислала йому листа, побажала доброї дороги та успіху в організації нового часопису, котрий "так потрібний Галичині зараз..."

Лише у 1889 році Ольга Озаркевич познайомиться з Ольгою Франко. Тоді була осінь. Ольга Озаркевич приїхала до Львова на похорон тітки Руденської, яка свої останні дні провела в жіночому монастирі отців василіан. Вшанувати пам'ять тітки приїхала вся родина. Були запрошені також Іван Франко з дружиною... Франко познайомив свою дружину з Ольгою. Вони говорили. Про що? Невідомо. Може, просто обмінялись якимись звичайними фразами про здоров'я, погоду. Пізніше смерть Франка зблизить їх.. За столом виголошувались тости, промовляв і Франко. "Я мала враження, — скаже присутня тут Михайлина Рошкевич, — ніби сипляться перли..."

9 грудня 1886 року в Лолині на 56-му році життя помер батько Ольги, Михайло Рошкевич Зі Скопівки Ольга писала Франку: "Як Вам уже, певно, відомо, наш коханий татко вже не жиють, журба і нужда заїла їх перед часом. Сестра і мама остались тепер нещасливі без утримання, але я не опущу їх, о скільки мені сил старчит, допомагати їм буду і тепер о нетерпеливості очікую того дня, коли они переселяться до мене на пробування — будемо взаємно рятуватись".

Не все добре складається у Володимира Озаркевича.

Консисторія вирішила його "трохи повчити", охолодити його діяльність і з батьківського насидженого місця переводить в село Скопівку, а відтак у село Сілець. Там народжується їх син. Назвали його Іваном, в честь Франка. Так хотів батько, так хотіла мати. Коли Іванкові було два роки, він помер. Смерть сина Ольга сприйняла як якесь знамення у її відносинах до Франка. У 1890 році народжується дочка Олена-Ольга.

Листи до Франка Ольга пише все рідше і рідше, та й то короткі, ділові. Розвідку про "Антігону" Франко не надрукував, хоч мав такий намір. У 1893 році і в листі від 9 лютого Ольга попросила Франка повернути рукопис, бо "станіславські женщини" дали їй доручення прочитати реферат з історії сучасної цивілізації. 18 лютого Ольга повідомляє, що тепер сама побачила всю недосконалість своєї роботи, і починає її допрацьовувати. Розвідка дуже сподобалась жіночому товариству, і воно ухвалило надрукувати її в жіночому альманасі. Про це Ольга в радістю повідомляв Франка 9 травня 1893 року. В цьому листі вітає Франка з початком виходу журналу "Життя і слово": "Журнал хороший, і можна Вам гратулюватя. То імпонує і радує, бо такого ми ще на Галицькій Русі не видали". У 1893 році Іван Франко дарує Ользі друге видання "З вершин і низин". Сухий, офіційний дарчий підпис...

І останній зі збережених листів Ольги до Франка. Він датований 10 квітнем 1897 року. Вона вже знала про його невдачу у Львівському університеті, провал на виборах, про його хворобу. "Надіюсь, — пише вона, — що Ви здорові зовсім, поїздка до Відня послужила Вам до привернення нормального стану. Впрочім, в теперішнім часі, коли прапор треба здвигати високо, нема коли слабувати, як се заявила і добродійка Ваша жінка. То є правда, тож держіться нам кріпко, бо бідна Русь потребує рятунку. Ольга Озаркевич". Колись в подібних

випадках Ольга писала інакше: "Одне мене мучит і гризе, що ти хорий, Івасю, не хоруй, змилуйся..."

У 1908 році В. Озаркевича переводять працювати у село Березів Нижній, де він і помер 10 березня 1912 року на 57 році життя. Ховали його на цвинтарі Березова Середнього. У посмертній згадці про нього "Діло" сказало, що був він один з найсвідоміших галичан...

VI

Після смерті чоловіка Ольга переїхала жити до сестри Михайлипи у село Ременів недалеко від Львова. Ближче до Львова переїжджає і дочка з чоловіком, щоб жити разом з мамою. Делікатна по натурі, Ольга не хоче заважати молодим і продовжує жити у сестри Михайлини. Михайлина підтримує добрі відносини з Франком, котрий не минає нагоди докоряти їй за загублений, змарнований талант, та з його дружиною. Бачачи тяжке матеріальне становище Франків, Михайлина часто висилає до Львова підводу з продуктами для Франка.

У Михайлини Ольга довго не затримується. Коли захворіла дружина Євгена, брата чоловіка, Ольга приїздить до Львова і живе тут по вулиці Підвальній, 7. Вона уникає зустрічей з Франком, хоч той через Михайлину та знайомих просить, щоб Ольга прийшла до нього. Він мусить їй багато чого сказати, порозумітись.

Коли Львів став для них тісним, Ольга їде в Рудно до дочки. З початком війни зятя Ольги забирають військовим священиком в діючу армію. Ольга разом з мамою та дочкою переїздить у Львів і живе у Величків, недалеко від Франка по вулиці Софії. Вона боїться навіть підійти до вікна, щоб

ненароком не побачити Франка, який часто важкою ходою з кошичком йде на базар за продуктами.

Перед смертю Франко переказував, щоб Ольга прийшла до нього попрощатись, благав її. Вона вислухала Михайлину, що передавала його просьбу, з очей її потекли сльози, але сказала твердо і рішуче: "Ні".

Його несли перед її вікнами. В кімнаті була дочка, Єроніма Озаркевич, дружина Григорія Величка, відомого вчителя, ще якісь гості. Вони бачили, як Ольга підійшла до вікна, відхилила фіранку і тремтячою рукою поблагословила його на вічний спочинок. Ольгу винили в тому, що не прийшла попрощатись з Франком востаннє, коли він сам благав її прийти. Чи міг хтось тоді допустити, що не могла, не мала сил змусити себе? Що колишньої Ольги вже давно не було, і вона, теперішня Ольга, лише берегла в собі ту колишню, трохи відважну, трохи наївну Ольгу, яка хотіла встати за нього на бій, і цей бій програла. Для неї він залишився таким же, як тоді, коли прийшов у маленький провінційний Лолин, битий недолею, прийшов, щоб сказати їй несміле "люблю"...

В кінці 1919 року померла мати Ольги. З російського полону повертається зять і отримує місце вікарія при церкві Успенія (Руській) у Львові. Ольга з сім'єю переїжджає жити на Підвальну, 9. Тут її дуже часто навідує Ольга Франко, яка недавно повернулась з лікарні. Вони обидві довго між собою говорять, згадують. Після таких розмов Ольгу Рошкевич часто бачать заплаканою... Вона скаржиться сестрі, що не може жити у Львові, де кожен камінь нагадує про нього. І Михайлина забирає її до себе в Ременів. Від тифу, що вирував тоді в Галичині, помирає чоловік Михайлини, і Ольга разом з Михайлиною переселяється жити до зятя в село Беримівці коло Зборова.

При переселенні, як згадує Є. Коблик, племінниця Ольги, найбільшою цінністю, як вважали всі, була "бабцина" скриня. Там зберігались пам'ятні речі від Франка — книжки, журнали і листи. До них не смів ніхто торкнутись. Коли перевіряли, чи, бува, чогось не пропало, то в першу чергу дивились за речами Ольги.

В 1926 році Михайло Возняк через колишнього свого учня Степана Іванця, сина Михайлини Рошкевич, попросив Михайлину Рошкевич, щоб вона намовила Ольгу написати спогади про Франка. Ольга категорично відмовилась. Замість неї спогади написала Михайлина Рошкевич і відіслала їх М. Возняку. Він не втрачає надії і знову просить Михайлину, щоб умовила Ольгу все-таки написати спогади. "Сестра не хоче о нічім чути і говорити, — написала у відповідь Возняку Михайлина, — а певна річ, що вона сама могла би, якщо б схотіла, докладніше про все оповісти. То вже пропало, не можу на то нічого порадити. Думаю, що як сестра рішилась доручити через мого сина листи Франка, то тим самим уповажила і друкувати. Тепер противиться тому... Прикро мені, що всяка надія на мою сестру робить завід Вам, але на те нема ради".

Ольга Рошкевич передала лише частину листів від Франка. По змісту Михайло Возняк зробив висновок, що ще має бути багато інших. Він знову робить спробу через Степана Іванця отримати їх.

"Був у Беримівцях, — повідомляє Степан в 1927 році, — шукав за листами та, на жаль, без жадних результатів корисних. Правдоподібно тета листи знищила. Винен я, що не забрав разом з тими, котрі я передав. Тепер нічого не можу тій справі допомогти, що мені дуже прикро".

А справа в тому, що Ольга довідалася, що М. Возняк використав і її листи у своїй статті "Перша любов Івана

Франка", надрукованій в Америці, і, як вважали всі, решту листів попалила. Однак скоро виявилось, що листи сховані і що Ольга, криючись від всіх, вряди-годи перечитує їх. Про це також довідується Михайло Возняк і знову просить Іванця дістати хоч би копії цих листів. "Я вже в Беримівцях, — пише Іванець в 1928 році. — Сьогодні говорив я безпосередньо з тетою в справі листів Франка. Листів тета вже не має, знищила, але згодилась вияснити деякі неясності... Дуже трудно з тетою говорити в тій справі".

В Беримівцях Ольга прожила до 1932 року, поки зять не переїхав на роботу в село Миклашів.

До Миклашева знову зачастили збирачі матеріалів про Ольгу та Франка. Але Ольга нікого не хотіла бачити. Отже, спогади Михайлини так і лишились єдиними. Виявилось, що ці спогади записувала її племінниця Євгенія Коблик, бо Михайлині тоді вже важко було писати. Коблик залишила також цікаві спогади про Ольгу та Михайлину Рошкевич, Ольгу Франко, Наталію Кобринську, передала в музей Івана Франка багато меморіальних речей, котрі залишила у себе на пам'ять про них.

"Про всі відносини Ольги Рошкевич з Франком, — писала вона у спогадах, — я довідалася від Мпхайлини. Тоді Михайлина просила мене, щоб я "уложила спогади". То я написала ці спогади, котрі потім були друковані. Звичайно, я старалась їх уложити літературно, а тому багато дрібних деталей опускалось з багатьох зрозумілих причин. Коли ж заходив такий момент, що Михайлина щось призабула, то велась довга підготовка до розмови з Ольгою. Розмова після цього починалась словами "а ти пам'ятаєш, Олю", і т. д., поки не уточнювалось те, що було потрібне. Одне ненароком кинуте слово, один якийсь жест виводили Ольгу з рівноваги. Вона просила, аби залишити її в спокою, "не мордувати". В присутності Ольги навіть боялись вимовляти ім'я Франка".

Франко безпосередньо присвятив Ользі небагато творів. Але біль за нею, біль за втраченим коханням створив всю його лірику, вдарив чарівними струнами в "Зів'ялому листі". "Я кажу Вам по совісті, що я любив її, як тільки я спосібний любити", — признавався він Михайлу Павлику.

Він любив її. Він боровся за свою любов, чим можна пояснити ті часті перепади у їх відносинах. Любив її не десять років, як переконував у цьому А. Кримського. Ідеал ніколи не перестає бути ідеалом, навіть якщо його втрачають. Коли чуття у ньому брали гору над холодними роздумами, усі його жіночі образи в чомусь ставали схожими на Ольгу, що зауважив і Михайло Павлик. Франко буде писати про жіночу недолю у галицьких народних піснях, а єством відчуватиме присутність Ольги — то дівчиною, то заміжньою, такою, що запропастила свою долю... Для нього вона буде Анною в "Украденому щасті", буде еталоном, до якого рівнятиме всіх інших жінок.

Він шукав Ольгу в інших жінках. Климентія Попович-Боярська писала в своїх спогадах: "По моїй уяві, він був гарний, як Аполлон, а дужий та могучий, як лицар найсвітлішої княжої доби. І треба зазначити, що у мене змалку була розвинена відраза до рудих. Чи то пестунки байками про лихого, рудого чародія це викликали, чи яка інша невияснена тому була причина. Досить того, що, коли двері моєї кімнати розчинилися і в них показалася постать, яку я в першу хвилину вважала за кого-небудь іншого, а ніколи в світі за того вітхненного співака божого! — і коли отак знічев'я побачила ту пломенисту голову, виринаючу з-під зимової шапки (хоч то було весною), також чомусь рудої краски, і мені по перших словах його стало ясно, що це іменно Франко у власній особі, — я в першу хвилину прямо не година була опанувати панічної відрази і переляку, які мусили відбитись на моїм лиці надто промовисто, бо раптом ясні блакитні очі поета, як хмара, сум помрячив... Блакитні очі

вмить звеселіли знову, а уста ледве чутно шептали: "Оля! Оля!" Тут Климентія зауважує: "Це ім'я його найпершої і, здається, єдиної "дійсної любові", на яку я мала бути схожою..."

Франко ствердив життям і творчістю, як Петрарка й Данте, що генії і любов народжуються не так уже и часто, щоб доповнювати одне одного...

В ті дні, коли він втратив Ольгу, то прийшов у гості до Ольги Білинської. Сів у кутку кімнати й слухав, як у вечірніх сутінках журливо бринять пісні. "Всі ми тоді були молодими, — писала у своїх спогадах одна з присутніх на тому вечорі, — пісеньки "Понад тими гороньками" та "Одна гора високая, а другая низька" полонили були наші душі. Ми задумались. Ніхто не ворохнувся. Франко у сумному настрої дивився на долівку. Нагло встав і, не оглядаючись ні на кого, вийшов з хати. Під опущеними повіками не вдержались сльози. Вони покотилися по лиці..."

Він йшов по присмерклому Львові. Ще десь останніми акордами скаржилася пісня:

Поміж тими гороньками

Сходить місяць з зіроньками.

А ще вище підлітає

Сивий орел з вірлоньками.

Ой летить же він летить,

Крилоньками блудить.

Ой як тяжко на серденьку,

Як хто кого вірно любить.

Частина друга

"ЯВИЛАСЬ ДРУГА — ГОРДАЯ КНЯГИНЯ..."

"Пізніше я познайомився з двома руськими поетесами, Юлією Шнайдер і Климентією Попович, але жодна з них не мала на мене тривкого впливу. Більше враження зробила на мене знайомість з одною полькою, Иосифом Дзвонковською..."

(З листа І Я Франка до А. Ю. Кримського)

1

Ця історія почалась давно, в задушний день 1 листопада 1880 року на невеликому станіславському цвинтарі, де зібрались мешканці міста вшанувати пам'ять померлих. Спочатку тут, а потім по місту почали розповсюджуватись листівки із закликом порвати пута рабства і визволити рідну Польщу, що гине під кованим чоботом тиранів.

Поліції відразу стало ясно, що написати та розповсюдити такі вірші міг хтось із польських емігрантів, котрі після невдалого повстання 1863 року, рятуючись від Сибіру та шибениць, після довгих років блукань по Європі, дістали, зрештою, дозвіл осісти в Галичині, котра тепер входила до складу Австро-Угорської імперії. Ще раніше тут осіли й попередні емігранти після повстань 1846-го та 1848 років, спрямованих проти німецької династії Габсбургів, що окупувала західну частину земель теперішньої Польщі.

Були ці емігранти здебільшого босі-голі, випрошували ласки у влади та у своїх "добре ситуованих", тобто прилаштованих, знайомих, отримували якісь незначні посади, рахувались із кожною найдрібнішою копійкою, але величали один другого, як і раніше, — "граф", "барон"... Вони ще не розуміли причин попередніх невдач, але вже знову закачували рукави до нових битв.

З учасників минулих повстань тут, в Станіславі, доживали віку А. Гіллер, С. Дескур, В. Дзвонковський.

Настрої еміграції були достатньо добре відомі поліції, і дуже скоро, майже в той самий день, вдалось встановити, що автором віршів є Фелікс Дашинський, а копії на гектографі зробив його брат Гнат (Жегота). Суд, прого, виправдав Дашинських, зазначивши, що тут справа йде про чужих монархів, і обидва молоді хлопці нараз стали героями серед станіславської молоді...

Вбивство народниками Олександра I в Росії було сприйняте станіславськими емігрантами як сигнал до більш рішучих дій. Серед молоді почали організовуватись таємні гуртки, дії котрих тим чи іншим способом контролювались і скеровувались старшими. Після смерті А. Гіллера та В. Дзвонковського у 1880 році польська еміграція очолювалась тут Броніславом Дескуром, учасником січневого повстання 1863 року. Саме в його домі знайшли пристановище молоді поляки, які шукали нових шляхів визволити батьківщину.

"Скоро в нашому гуртку, — писав у своїх спогадах Гнат Дашинський, пізніше — лідер соціал-демократичної партії Польщі, — наступила дивна зміна. Отож, ми познайомилися із українцями, які чудово співали русинські пісні, а самі були виходцями переважно з селянських або попівських родин. Певного дня наступило братання народів... Ми обнімались і

цілувались, а опісля українці заспівали так, що аж душа росла". В цьому древньому акті братання хлібом і вином відбились відголоси тих не таких далеких часів, що передували подіям 1848 року, коли українець і поляк почувались братами у боротьбі зі спільним ворогом.

На початку 1882 року Гнат Дашинський за дорученням таємного гуртка виступив перед учнями гімназії з рефератом про революційні події 1863 року. А згодом станіславська цісарсько-королівська прокуратура від своїх агентів отримала донесення, що серед молоді діє "таємне товариство з соціалістичними цілями". Серед молоді були проведені арешти, а про існування таємного товариства було повідомлено намісництво.

Президія намісництва звернулася до дрогобицького староства, щоб дізнатися, де знаходиться Франко. Дрогобицьке староство доповіло, що Франко сидить безвилазно в Нагуєвичах, пише щось там собі, ні з ким не товаришує і ніде не буває, якщо не рахувати, що зрідка ходить до Дрогобича на пошту. "Тому, що вітчим Гавриляк, — писало староство, — далі його утримувати не хотів, в останній час взявся до легких господарських робіт, і декілька разів бачили його, як спільно з молодшими братами молотив збіжжя. Ц. к. камеральний лісничий Швестка, який живе у Нагуєвичах, постійно слідить за Франком, а коли б спостеріг якусь неправильну поведінку, негайно мені доніс би".

Президія намісництва в наступному розпорядженні пояснила дрогобицькому старосту, що справа тут не "в неправильній поведінці" Івана Франка, а в тім, що в Станіславі мають відбутись збори таємного товариства з соціалістичними іцлями, на котрі мали прибути керівник Української соціалістичної партії в Женеві Михайло Драгоманов та Іван Франко. "Тому закликаю вас, щоб згідно із звітом № 8 [президія

від 3 ц[ього] м[ісяця] негайно повідомили пана станіславського старосту про можливий виїзд Франка з Нагуєвич і про це скласти звіт". Крім цього, президія бажала б собі, щоб в разі появи на "терені" М. Драгоманова, — арештували його.

Станіслав теж отримав почесне завдання гідно зустріти Драгоманова і Франка. Не спить поліція, снують по вулицях шпиги, підготовлене місце в тюрмі. І от тобі на... 10 березня 1882 року дрогобицьке староство доносить президії намісництва: "Висока ц. к. президіє намісництва! Ц. к. дрогобицький староста 10 березня 1882 р. (звітом № 22) президії доносить згідно з високим розпорядженням № 2241 президії від 4 ц. м., що згідно з одержаним тільки що рапортом жандармерії Іван Франко перебував сьогодні в Нагуєвичах і нікуди не виїжджає. Наказую суворо стежити в тутешньому повіті за Драгомановим. Коляжовський".

По навколишніх з Нагуєвичами лісах і селах довго глипали поліцейські, не могли дочекатись у Станіславі ні Франка, ні Драгоманова.

Ті старання поліції, намісництва та староста не могли бути непоміченими. В "Ділі" з'явилась замітка про те, як слуги Феміди на території Галичини шукали Драгоманова, котрий разом з Франком повинен був прийти на засідання "якогось польського таємного гуртка з соціалістичними цілями". Чи ж би то вже наші власті, — кепкувала газета, — не мали довіри до прикордонної служби, котра допустила, щоб Драгоманов заїхав аж у Станіслав? І яку там поляки революцію задумали робити, що для цього їм потрібно і Драгоманова, і Франка?

Донесення якогось неграмотного агента виявились фальшивими, старання староста та поліції були даремними. Наступним поколінням залишились у архівах лише документи про страх, який наводив на владу Франко, та про пошуки

польської та української молоді спільних шляхів боротьби. Саме оцієї спільності найбільше боялись поліція, намісництво, жандармерія. Братання між українцями і поляками було небезпечним для австрійського цісаря, який саме і базував своє управління багатонаціональною імперією на ворожнечі між народами.

Таємне товариство було розкрито, члени його понесли "заслужену кару". Гната Дашинського виключили з гімназії. Для того, щоб можна було продовжувати навчання, він у 1882 році виїхав до Дрогобича з наміром вступити в тутешню гімназію. Як і слід було чекати, в Дрогобичі Гнат Дашинський познайомився з Іваном Франком. Про це у своїх спогадах Гнат Дашинський написав так: "Тут же я познайомився з тодішнім найголовнішим українським соціалістом Іваном Франком. Мешкав він у недалеких Нагуєвичах у свого вітчима, якого я відвідав. Спав у нього у хлопській хаті, працював при жнгпшх або ходив з ним на риби. Усі наші прогульки були повні розмов про соціалізм, притім я був захоплений бистротою ума і дотепністю цього рудого хлопського сина, нащадка німецьких колонізаторів. Відсидів він уже своїх дев'ять місяців в'язниці у Львові і був під смішним наглядом жандармерії. З цілою повагою доносили жандарми до староства: "Франко оре", або "Франко жне збіжжя", чи "копає криницю". Про це, що Франко ночами пише свої статті, поезії, повісті, жандарми не доносили. Але надзір був, і баста!"

З учасниками того таємного гуртка, який існував у Станіславі, Франко познайомився трошки пізніше, ніж з Гнатом Дашинським, — у 1883 році. У своїх "Нарисах історії україпсько-руської літератури", які вийшли у Львові в 1910 році, він про це писав: "З університету познайомився я також з двома станіславськими учениками: Дзвонковським та Феліксом Дашинським [старшим братом Ігнаци Дашинського), якого брата Жегату (Ignacy), пізнішого проводиря галицько-польської

соціал-демократичної партії, я ще у 1881 (насправді у 1882 р. — Р. Г.) пізнав у Дрогобичі, як ученика гімназіального. Дзвонковський ввів мене в дім Броніслава Дескура, де під проводом старого і дуже симпатичного господаря відбувалися оживлені розмови молодіжі, що шукала нових доріг для суспільно-політичної праці".

II

Франку важко, як ніколи. Рідне село не дало йому захисту. Ольга Рошкевич втрачена назавжди. Мати давно померла, помер і батько. Замість них тепер є мачуха і вітчим. Гринь Гаврилик, котрий замінив батька, — людина практична, "без іскри поезії". Якщо Іван не міг утриматись між панами, то нехай бере ціп в руки і працює. Ось і вся його логіка. Крім усього, тут, у Нагуєвичах, після тифу загострилася хвороба, котра кінець кінцем зведе Франка в могилу.

Як доносило дрогобицьке староство львівській президії намісництва, Франко береться до "легшої" роботи. Пасе коні, худобу, жне, звозить до стодоли снопи, а у вільні хвилини працює.

Хочеться волі. Хочеться, як він каже, "розкрутити якийсь гріш", купити хатчину і бути незалежним. Але як? Як роздобути гроші, коли сам ходить босий-голий в братових чоботах, видавці не дають спокою і погрожують судами за невиплату боргів. А що, коли організуваги комуну? Він же ж має свою частку грунту по батькові. Він, Павлик та його сестра Анна будуть працювати разом. Будуть заробляти і догоджати лихій долі, як співається в пісні. Павлики теж у тяжкому становищі, Анну просто зацькували. І нізвідки чекати допомоги.

"У ваших, знаю, — пише Франко М. Павлику у листопаді 1880 року, — грунта мало, а компетентів досить. Треба буде мені побалакати з своїми, то перейдем жити в Нагуєвичі. Там безпечніше і ширше. У нас грунту коло 16 моргів на трьох братів і четверту сестру (котру треба буде сплачувати) — в остаточнім разі мож буде жити, коби ще попри то мали літературний заробок, щоб було хоч па книжки, газети та деяку поправу в господарстві. Отож-то тепер хотів би я присиліти та поработати, щоб позав'язувати нитки де з якими німецькими газетами, котрі би платили за роботу. Мене пхали сього року на право до Відня, і сам я гадав, — але показалося, що нема гроші, — так я остався тут та й навіть не записувався нікуди, — благо, що маю легітима[ці]ю, видалити не можуть. Вітчим мій рад би був, що я конче добився якогось становища, — звісна річ, чоловік у тім лиш бачить вище щастя, що стоїть вище нього своїм становищем...

Такі мої гадки про се діло. Що з того вийде — побачимо. З вітчимом говорити буду аж на різдв'яні свята".

Нічого не вийшло... Щоб мати "офіційну" причину закласти спільне господарство, М. Павлик, без згоди на це сестри, пропонує Франку одружитися з нею. Іван Франко, розмірковував М. Павлик, тепер такий "жених", що за нього побоїться вийти будь-яка галичанка. Анна — така ж, як Франко, "соціалістка", "по тюрмах". Чом би їм не жити разом?

"Бачите діло важне, — відповідає Франко на пропозицію М. Павлика 29 січня 1881 року, — і то не для мене самого, а й для других осіб, і навіть не для мене й Анни, але й для багато других людей, — а тут треба зважитися: так або сяк. Дивно мені на душі і чогось страшно. Не беріть сього з невластивого боку. Мені не йде о власне чуття, о власне, так сказати, серце, — чорт з ним. Ви знаєте, може, що я здавна досить скептично відносився до Вашого жіночого питання; все мені здається, що

в тім згляді у нас тепер навіть для людей переконаних і бажаючих найбільшої свободи чувства і життя, мусять все-таки при розв'язці власного питання жіночого переважати згляди практичні. Отаке моє з Анною. Практичний згляд каже: охорони її від посіпак, від нужди і всякого силування дома, і сього було для мене досить, щоб приречи — подружитись з нею. Я Вам давно писав, що се зв'язок не з любові, зв'язок не по теорії. Але ж хіба се важна річ?.. І тепер, коли моя рука дрожить, пишучії ті рядки, будьте певні, що не те бентежить мене, а інші практичні згляди. Я чую всю вагу нового становища, всю фальшивість мого становища супроти родин і своєї і Вашої. Але й се ще байка. А тільки, бачите, чи здужаю забезпечити її від посіпак та від недостатку, я, сам не в сім, ні в тім необезпечений..."

Франко пояснює М. Павлику причини своєї відмови. Шлюб з Анною — не вихід зі становища. Крім усього: з чого вони будуть жити? "До польової роботи у мене, як знаєте, мало сили і зовсім нема вмілості. Чи за плугом піду, чи косою потягну, чи що?" Він тільки недавно перехворів тифом... "Прошу Вас, — запевняє він Павлика, — тільки не думайте, що се все я пописав на те, щоб спекатися даного слова. Зовсім ні. Я думаю, що треба защитити Анну, хоч би й на крайнє прийшлось, — але пречінь мені здається, що все-таки, доки до крайнього, чоловік повинен шукати і кращого".

Павлик у відповідь пише обурливого листа. Він переконаний, що це все від того, що Франко ще не викинув з голови свою попівну Ольгу Рошкевич. Хіба цього не видно з останньої повісті "На дні"? Нехай цей шлюб з Анною і буде компромісом, але ж цей компроміс для загального добра, якому вони поклялись посвятити все своє життя.

"Ваш попередній лист зовсім мене не розгнівив, ані вразив", — відписав у відповідь Франко. Так, він ще любить Ольгу,

любить, як тільки він уміє. Від цього і безпорадний з собою... Анна його не врятує, та й, крім цього, Анна нічого не знає... "Вона потрохи й справедливо жалується, що мало видаюся з нею, правду кажучи, у мене раз у раз робота, і в неї, звісна річ, так само, — значиться, ніколи. А друге й те, що якось ніколи не можем розговоритися як слід, а може, й не маєм собі що сказати, або я знаю. О женитьбі я ані з нею не говорив, ані до Вас не писав, бо й що тут говорити? Я старався пересилувати сам себе настільки, щоб женитьба наша була по можності скріплена й любов'ю, але досі не встиг. Впрочім, і друга річ, матеріальні обставини, як Вам звісно, такі, що на тепер о такім ділі й думати не мож".

Про тодішнє становище Франка як не можна краще говорять листи до його товариша Івана Белея.

Вересень 1881 року. "Іду, здається, нині до Дрогобича, хоч, правду кажучи, не знаю ще, в кого позичити чобіт, бо мої черевики рознеслися геть... Одежі нема, чобіт нема, довги стоять і гавкають... Ти, може, цікавий, що я тепер поробляю?.. Ходив-єм уже два рази на горіхи за Діл, — зродили сильно цього року, — ми три одного дня назбирали 10 гарців [21]. Впрочім, надворі сльота, погань, перервала нам польову роботу. Сніг припав був і отаву, і бульбу, і ярину в городі — фасоля, соя вся вимерзла, дали коровам. Сумно тепер на селі... Шандарі до нас приходять часто, балакають се й те, розповідають свої трафунки, — дещо з їх оповідань мені придасться до шкіців. Часом, як застають мене при писанню, раді би знати, що я пишу, але біда, що самі мазурі, по-руськи не вміють читати, то й відходять, не заспокоївши своєї цікавості..."

12 жовтня 1881 року. "За гроші дуже дякую, — купив чоботищі... От у нас уже зима заходить, — працювати б поночі, — здалась би лампа столова, а у мене нема. Чи не розкрутив би

ти там якого гульденища, поки що буде з Киева, — чи буде, чи не буде..."

Травень 1882 року. "Поганеньке тут моє життя, небоже, — раз у раз робота, котра вбиває мислі і томить мене так, що годі відтак зібратися з силою до якої-небудь духовної праці. Так і чую, що моя "письменницька снага" щезає, що мені чимраз трудніше приходить що-небудп написати, що чимраз менше речей мені удається. У мене тут багато позачинаного, а ще більше позадумуваного, — та що, ні часу, ні сили кінчати. А тут ще й недостача хоч скільки-небудь оживляючого товариства, недостача всього, що будить у чоловіка думки і дає які-небудь враження, одностайне, вправді худоб'яче життя. А паче всього цілковита безнадійність на те, що в будущім воно б могло бути як-небудь інакше".

"От і я, бог бачить, досить занятий, цілими днями то коні пасти, то коло сіна, то в ліс, вечером у нас не світиться, то й лягай спати, а хоч би й світилося, то чоловік змучений, як сто чортів..."

Михайло Павлик знову наполягає на тому, щоб організувати спільне господарство. "При всім тім, — відповідає йому Франко, — я й сам думаю, що прожити якийсь час у невеличкім місті, де є всі добрі прикмети села без його недогод, та ще й в товаристві Вашім було б для мене дуже велика благодать. Та тільки ж я не знаю, як мені бути з Вашим замислом. Я довго над тим роздумував і оце ось що надумав. Жадати мені від вітчима оплати моєї пайки з вітцівщини не можна, абсолютно не можна. Господарство наше не настільки сильне, щоб могло видержати таку операцію. Се значило би зруйнувати наймолодшого брата (середній вже оженився набік) і вітчима, котрому все-таки я багато зобов'язаний. Не думайте, проте, щоб я цілковито хотів відхрещуватися від Вашого плану. Що я можу зробити для нього, так се ось що. Я

тепер кінчу повість на премію, розписану "Зорею", і надіюсь одержати премію в сумі 250 — 200 зр. З цих грошей мені потрібно б сплатити на разі хоч частку довгів, решту я хотів ужити вчасти на підмогу "Світові", а вчасти на які другі видавництва, о котрих побесідую далі. Отже, коли б Ви зробили угоду за хату в Коломиї, то я міг би з новим роком приступити до спілки з першою своєю ратою коло 200 зр. Я думаю, що коли б Вам удалося сторгувати хату на виплат, то тими 200 зр. можна би покрити першу рату, так що й Ви не потребували б квапитися з продажею своєї реальності і могли б підождати на доброго купця, а навіть, коли б у нас обох показався добрий заробок, то можна би чень з нього сплатити й прочі рати, а грунту не продавати зовсім або, продавши, купити за нього ґрунтець де ближче Коломиї, так як самі хати ще дуже хитка основа життя".

А, зрештою, чому в Коломиї? Чому не краще було б десь коло Дрогобича? Тут все-таки можна дешевше купити хату. Крім усього, і грунт, і хату можна купити без позичок у банку, а заручитись порукою вітчима Гриня Гаврилика. Під боком були б Нагуєвичі, звідки можна було б отримати коли не все, то принаймні хоч частину того, що потрібно, безплатно, лише за те, що допомагали б людям у літню пору косити сіно, збирати збіжжя. Та й здається, що Дрогобич має все-таки перевагу нац Коломиєю, коли брати до уваги те, що тут Франко і Павлик збиралися займатись літературною діяльністю. У Дрогобичі, на думку Франка, більш поміркованe начальство, а не таке "здичавіле", як у Коломиї. Близько Борислав, з чисто поступовими поглядами між молоддю, а навіть з соціалістичними переконаннями. Дрогобич краще зв'язаний зі Львовом, під боком гімназія у Самборі, у Стрию, та й всюди "зав'язки нового, радикального руху між молодіжжю, професорами, ба й міщанством і мужицтвом". Все добре, тільки потрібно отримати премію в розмірі 200 — 250 золотих.

"Я забув ще сказати Вам, — пише Франко, — що й Дрогобич має свою друкарню... Коли б Ви не пристали на мій проект — переноситись до Дрогобича, то напишігь докладно, які у Коломиї були б условини життя, купування дому, рати і все проче. Додам тут ще, що в Дрогобичі сестри Ваші, може, й швидше найшли б заробок, ніж у К[оломи]ї, а при тім, як кажу, сусідство з Нагуєвичами значно влегшувало б нам усім утримання".

Повість, на яку розраховував Франко, за його ж висловом, "як на чотири тузи" — "Захар Беркут". Повість передбачалася на 10 аркушів, значить, розмірковував Франко, якщо навіть редактор "Зорі" О. Партицький, від якого всього можна сподіватися, заплатить по найнижчій шкалі оплати, то в нього, Франка, буде не менше як 180 золотих. Цілком достатньо, щоб приступити до реалізації задуманого. 17 листопада 1882 року Франко, надівши "чоботища", чалапає по болоті на пошту в Дрогобичі і відсилає готову повість в "Зорю".

Повість не сподобалась О. Партицькому. В нього ціла "купка" претензій. Тут занадто оплюгавлено прибічників князя, там замало показано їх лицарства і мужності перед монголами; тут забагато вихвалено селюхів; то тут не так, то там не так. Крім усього, змилуйтесь, пане Франко, 10 аркушів для "Зорі" забагато! Все ж О. Партицький запевнив, що повість після переробки буде надрукована, бо ж він уже дав слово і не хоче "з рота робити халяву". На завершення Партицький нагадує Франку, що за аркуш він буде платити по... 5 золотих.

Щодо зауважень і претензій редактора Франко чемно відповів: "Ця повість моя, і я ставлю під нею свій підпис, а не Ви", а відносно оплати, то: "Простіть, Добродію, моє вираження, але справді, я не знаю, на яку тепер ступити з тим нещасливим "Беркутом". Ви начислили мені за нього 50 зр ремуперації, а я числив, беручи найнижчу скалю Вашої премії,

180 зр (10 арк. печаті)... А й так чув я, що повість Вам не зовсім сподобалась і що Ви гадали б при печатанню її скорочувати, проти чого я згори мусів би застеречися".

Проте Франко був змушений погодитись на кабальні умови Партацького, який прекрасно розумів становище Франка, а тому диктував свої умови. Однак доля посміхнулась Франку, на цей раз з Німеччини. В кінці року він отримує листа від видавця "Журналу вітчизняної та зарубіжної літератури", який питає Франка, чи хтось би не згодився написати історію російської і, як додаток до неї, історію української літератур. Франко звертається до Белея, щоб він написав листа до О. Кониського (Перебенді) у Київ і запропонував таку роботу. Нехай пишуть чи по-українськи, чи по-російськи, а він, Франко, перекладе па німецьку мову. Однак за таку роботу ніхто у Києві не взявся, і Франко береться сам.

Він радиться з Драгомановим: "А от ще одну штуку хотів я Вам розказати і просити Вашої помочі і поради. Видавець липський Вільгельм Фрідріх започав видавання "Історії всесвітньої літератури" "in Eizeldarstellungen". Я подавав йому літом деякі звістки про нашу літературу й польську до його "Magazin fur die Literatur des In und Auslandes", і от він запросив мене опрацювати для його видавництва історію літератури української. Правда, розмір дає невеличкий — десять листів печаті, — але все-таки на 10-ти листках можна би, думаю, зладити гарну штуку... Я гадав би ось що зробити: коли б удалося розкрутити дещо грошей, поїхати за паспортом у Росію, в Київ, і там одно те, що призбирати матеріали, а друге — обговорити всю річ з ученими і критичними людьми, яких у нас в Галичині нема...

Не знаю тільки, чи можна буде мені безопасно їхати в Росію. Д. Антонович, бувши у Львові, запрошував мене і говорив, що, дістався до Києва, міг би я там хоч в його домі

пробувати спокійно, працюючи чи то в хаті, чи в бібліотеці. А паспорт я надіюсь дістати..."

22 січня 1883 року Франко приїхав у Львів, а слідом за ним полетіли рапорти в президію намісництва: "Франко приїхав до Львова і зупинився в Иосифа Ольшевського, по вул. Курницькій, № 1. Він має намір перебувати тут декілька днів для того, щоб порозумітися з професором учительської семінарії Омеляном Партацьким, редактором літературного журналу "Зоря" про історичну повість, яку закінчує для цього журналу.

30 минулого місяця приїхав до Львова Михайло Павлик, зупинився в готелі Лазаруса. Він має намір оселитися тут постійно. Зразу ж після приїзду дуже зацікавився розвитком соціалістичного руху в останній час. Він відновлює давнішні знайомства і намагається ввійти між студентську молодь. За ними встановлено віповідний поліцейський нагляд".

Франко зустрічається з М. Павликом, як і було домовлено раніше. М. Павлик погодився до співпраці над історією української літератури. Однак знову одна і та ж одвічна проблема — гроші. Без них Франко не може поїхати в Київ, без Києва він не може написати задуману роботу, гонорар за яку потрібен для організації спільного господарства. Однак доля знову посміхнулася Франку: у березні він отримує запрошення від Владислава Федоровича, а разом із запрошенням гроші, щоб приїхати у його маєток в село Вікно на Тернопільщині.

"Приїхав я, — повідомляє Франко про це М. Драгоманова. — Дає мені ось яку роботу: по його батькові Івану осталося багацько писем — філософія, а властиво соціологія, хоч і недокінчена, а крім того, велика кореспонденція від р. 1835 по 1870, всього 8 — 10 тисяч листів".

Федорович просить на основі цих листів написати біографію його батька Івана Федоровича, котрий у свій час був послом до віденського сейму. Франко погоджується, працює цілий місяць, а відтак на короткий час приїздить у Нагуєвичі. У селі крайня нужда. Зима затягнулась, не стало чим годувати худобу, котра з голоду гине. Переднівок обіцявся бути важким, голод заглядає у вікна навіть найзаможніших селян. "Погано жити на нашім Краснім Підгір'ю", — напише він М. Драгоманову. З Нагуєвичів він повертається в село Вікно.

У травні редакція "Зорі" оголошує передплату на повість Івана Франка "Захар Беркут". Невеликий гонорар від журналу, гроші, зароблені у Федоровича, дають Франкові надію на поїздку в Київ.

З Вікна він їде у Дрогобич і подає прохання дрогобицькому старості на видачу паспорта для поїздки в Росію, а одночасно з тим повідомляє Павлика: "Я незадовго, — пише він йому, — надіюсь на пару годин заїхати до Вас до Коломиї, бо буду в Станіславі, де маю виписувати різні старі папери і документи, тож, будь ласка, відпишіть мені, чи є Ви ще тамечки і де Вас шукати. Не знаю ще напевно, коли приїду, бо допервa нині пишу до Федоровича о гроші на дорогу. Думка є у мене їхати сеї осені до Росії і зібрати матеріал для історії укр[аїнської] літератури..."

26 вересня 1883 року дрогобицьке староство доносило президії намісництва: "Поспішаю донести ц. к. президії, що соціалістові Івану Франкові сьогодні я видав 6-ти місячний паспорт (для виїзду) до Росії (№ 75 пп), куди він їде, як твердить, для того, щоб зібрати матеріал на написання історії Червоної Русі. Під час перебування в Нагуєвичах вів себе зовсім спокійно. Коляжовський".

Отже, між 10 і 26 вереснем 1883 року Франко був у Станіславі. Чого їздив туди? Для біографів Франка ця поїздка так і залишилась загадкою.

У Франка на руках закордонний паспорт. Що ж було такого поспішного, що примусило його їхати у Станіслав? Робота над історією літератури? Станіслав не був тим містом, звідки він міг би щось почерпнути.

Можливо, він поїхав у справі організації комуни до Дзвонковських, яких він знав і у яких був невеликий запущений маєток? Він навмисне не пише про це в лисгі Павлику, а, скажімо, повідомляє його про це при зустрічі.

Можливо, причина була інша. Розповіді Фелікса та Гната Дашинських, Владислава Дзвонковського про гурток, що існував у Станіславі, про еміграцію, а також про Дескурів та інших керівників минулих повстань зацікавили Франка, і він починає збирати про них матеріал. Тема польської інтелігенції завжди цікавила Івана Франка.

Станіславські друзі Франка постійно згадують одне іі те ж ім'я — Юзефа Дзвонковська. З їх розмов виходить, що Юзефа надзвичайно вродлива, розумна дівчина з досить-таки поступовими і оригінальними поглядами. Хлопці не приховують перед Франком, що Юзефа була прикрасою їхнього гуртка і що всі вони були закохані в неї. Однак Юзефа нікому не відповіла взаємністю, хоч з усіма була однаково привітна, добра... Може, це від того, гадали вони, що Юзефа "високого походження". А може, вона посвятила себе чомусь високому, їм не зрозумілому. Вона таки справжня загадка. Про польську патріотичну літературу "духа" вона судить зовсім інакше, ніж інші, має свої думки відносно минулого польського народу і польської шляхти, досить цікаво висловлюється про поезії Міцкевича.

Розмови про Юзефу інтригують Франка. Інтригують настільки, що він прагне побачити її. У нього є трохи часу перед від'їздом до Києва, і він ще встигне заїхати до Дескурів, до Дзвонковських.

III

Одноповерховий будинок Владислава Дзвонковського, котрий він придбав після приїзду в Галичину у тихому і спокійному Станіславі у 1871 році, знаходився при дорозі, що через Бистрицю вела до Коломиї. Це місце звалось "За тисьменицькою рампою". Будинок стояв під гонтою, як і, зрештою, всі будинки в цьому передмісті. Засклений ґанок посередині, а чотири пари вікон по обидва боки. До ґанку від хвіртки вела доріжка, акуратно посипана піском з річки. Перед вікнами господиня розбила грядки та клумби на паризький кшталт, насадила повно різних квітів та кущів. Трошки нижче будинку починався сад, старий і запущений. Під крислатою грушею була альтанка, вимальована в зелений колір. Літом її заволікав густий пирій та повійка, що пнулась аж до самих гілок груші.

Тут пані Дзвонковська любила приймати гостей. В основному це були емігранти, котрі вже давно примирились зі своєю долею і сиділи спокійно на провінції управителями маєтків, економами... Вони любили розмовляти, мріяти, пригадувати. Найчастіше, звичайно, велись розмови про минулі "добрі" чи "злоті" часи. Знатись з Владиславом Дзвонковським емігранти вважають за честь, бо всім же відомо, що Дзвонковські були відомі і шановані ще при королі Сигізмунді.

Тон серед гостей задавала дружина Броніслава Дескура — Текля Бобровницька. Вона вперто вважала себе парижанкою, хоча їй у цьому заважало не дуже французьке ім'я. Текля вважала, що патріотизм польський — це патріотизм, свята

польська мова — свята, але з усіма вона воліє говорити по-французьки. На Дашинських вона дивиться як на звичайнісіньку голоту, босу й обдерту. Фелікс Дашинський твердо переконаний, що на виховання Юзефи Дзвонковської не стільки впливає батько чи мати, як оця остогидна тітка Текля, котра зі всіма така вже ввічлива, така вже "демократична", але дала би себе порізати на дрібні кусники, ніж допустила би того, щоб з її шановної родини хтось поріднився з хлопом.

На Франка Юзефа справила сильне враження. Він оцінив її критичний розум, зрозумів, що оця її позолітка "польськості" швидко злетить, опаде, а наверх зрине людина; одне слово, Франко покохав її. Мало того, він вирішує, що після Ольги Рошкевич Юзефа саме та жінка, яка може йти поруч, тобто може бути його дружиною.

На жаль, не вдалося виявити до цього часу ні одного листа, котрі писав Франко до неї. Про зміст цих листів можна лише догадуватись з відповідей Франку...

Десь у вересні-жовтні 1883 року Іван Франко написав, як цього вимагав етикет і припис, листа до матері Юзефи з просьбою "о руку і серце" її дочки. Батька вже у Юзефи не було.

20 жовтня 1883 року Антоніна Дзвонковська відповіла Франку: "Прикро відповідати мені на Ваш лист негативно. Відомо пану, що вже саме положення моєї дочки противиться тому... Така коротка знайомість не могла у пана закріпити почуття, а те, що нам здається щастям, при ближчому розгляді не є ним. Думаю, що це, що зайшло між нами, не змінить нашої дружби, яку прагнемо й надалі зберегти. Прийміть від нас усіх сердечне поздоровлення. Антоніна Дзвонковська".

Коротко і ясно: "Саме положення моєї дочки противиться тому..."

Ще десь на початку цього року Франко написав вірш, котрий як не можна краще пояснює його тодішній душевний стан:

Любов єдиная мене,

Що нею жив я весь, —

Найтяжча рана се моя,

Болить ще до днесь.

То був час, коли він усіх, в тому числі й себе самого, переконував, що рана серця загоїлась, що між ним та Ольгою лишились тільки ділові стосунки... Ольга сама просить, щоб він не мучився, щоб покохав якусь достойну його любові дівчину... Нехай він оглянеться по світу. Світ такий широкий... Вона наперед благословляє його на любов.

Франко сприймає ці слова Ольги як насміх. Про яке щастя, про яку любов можна говорити, коли, втративши її, Ольгу, він втратив всяку надію па любов будь-якої жінки! Підсвідоме він розуміє, що Ольга добре радить і що це не результат "буржуазної егоїстичної любові", в якому звинувачував її колись, а лише піклування про нього. Він все розуміє, але... не може. Не може пристати на пропозицію Михайла Павлика, щоб одружитись з його сестрою Анною... Він знає, що в "теперішніх часах" в питаннях любові потрібно бути практичним. А як з серцем, з почуттями? Як бути з ними?

І ось отой приїзд... Станіслав, будинок за письменицькою рампою. Юзефа... Вона не відповіла на його почуття.

Відмова Юзефи вразила його. Спочатку він думав, що аристократичне походження заважає їй поріднитись з ним. Він звинувачує її в цьому...

Я й забув, що то осінь холодна,

Я й забув, що то смерті пора,

Я й забув, що ти кров благородна,

Що між нами безодня стара.

Що між нами народнії сльози,

Що любитись нам зовсім не слід;

Я й забув, що столітні погрози

Відлучили від мого твій рід...

"Пане, — писала Івану Франку Иосифа Дзвонковська, — Прикре враження справив на мене Ваш лист. Думаю, що якби Ви перечитали його зі спокоєм й уважністю, то не надіслали б. Знаючи, одначе, причини, які примусили Вас до цього написання, гніватись не можу, але відповім послідовно на закиди. Не знаю, на якій основі обвинувачуєте мене в кастовості, якої і сліду немає в моїм поводженні; можливо, тому, що, звертаючії передусім увагу на характер людей, не осуджую безглядно людей шляхетського походження. Зрештою, той закид Ви самі заперечуєте, визнаючи мою

приязнь до себе. Щодо національності, я ж до українського народу, хоч його ще мало знаю, прив'язалася щиро, хоч, увійшовши перший раз у минулому році на вечірку в товариство чисто українське, з прикрістю відчула себе в ньому чужою, хоч і дуже симпатичне справило воно на мене враження.

...Великим для мене було б задоволення, на основі чого Ви зробили висновок про мою гордість і аристократичні капризи, може, на основі кількох, кинутих жартома фраз, які сприйняли серйозно, але сумніваюсь, щоб така помилка могла трапитись. На згадку про мою необізнаність до блиску у високих сферах мимоволі хочу сміятись. Людей, а особливо чесних, ціную більше, ніж зірки, не тягнучись при тім до жодної з них. "Святого замуж вийтя" [22] (як Вам вільно було його назвати), хоч би його і без труду досягнутії могла, не прийняла б навіть у гіршому становищі, якби тим самим відчула себе позбавленою власної долі або змушена була жити з людьми протилежним моїм переконанням. Хоч я і ціную Вашу дружбу, але зроблю зі свого боку Вам один закид. Прагнете Ви від особи, яку Ви добре ані не знаєте, ані вона Вас, безоглядного довір'я — згідно з моїм переконанням, — це є легковаження почуттями, оскільки не посилав сподіваного спокою і щастя. Посилаю на щире запитання щиру відповідь. Сердечно вітаю пана. Юзефа".

Десь в половині лютого 1885 року, якраз напередодні поїздки у Київ, Франко отримав лист від Фелікса Дашинського: "Я хотів спитати, як Ваші справи з Юзефою, але довідався, що (вона) не має найменшої охоти жити не тільки з Вами, але з будь-ким..."

31 жовтня 1886 року Іван Франко писав М. Драгоманову: "Між іншими речами даю свій новий роман "Не спитавши броду", з сучасного галицького життя". Цей роман Франко має намір друкувати у новому журналі, котрий хотів назвати

"Поступ". Однак, вже котрий раз, замірам не було суджено здійснитись. Цісарсько-королівська поліція конфіскувала проспект журналу. В грудні 1886 року Франко повідомляє М. Драгоманова, що "поліція лагодиться конфіскувати мені номер за номером". Франко гадає, що йому вдасться замість журналу видати невеликий альманах, котрий згідно з тодішніми правовими нормами друку не підлягав цензурі, і там надрукує "Не спитавши броду". На альманах не вистачило грошей. Тільки у 1890 році журнал "Зоря" почав друкувати роман уривками, та й то у вигляді окремих самостійних оповідань "На лоні природи", "Ґава і Вовкун", "Борис Граб", "Геній". Повністю роман за життя Франка так і не був надрукований.

До Михайла Возняка дійшов він у вигляді окремих сторінок, на основі яких він зробив спробу реставрувати його, долучивши до рукописного матеріалу друковані частини, що логічно в'язались в одне ціле. Дальшу спробу реконструювати роман зробив Г. Вервес. Для дослідників творчості Франка стало тепер ясно, що в основу роману покладено події, зв'язані із станіславським колом знайомих Франка, і що за образом Густі Трацької криється не хто-небудь, як сама Юзефа Дзвонковська... "Бліде ніжне личко з буйними золото-жовтими косами, з синіми глубокими очима, з калиновими губами", "стрункa, скромна, навіть дуже просто скроєний одяг". Такий приблизно портрет Юзефи Дзвонковської, тої, якій присвятив і наступні рядки:

Не схиляй своє личко прекрасне,

Не затулюй повіками віч,

Із котрих то мигоче, то гасне

Промінь світла в життя мого ніч...

Вона не відповіла взаємністю... Він страждав. Лиш потім довідався про справжню причину, чому так зробила, — і в його поезії зринуть квіти неминучої розлуки…

Цвітко осінняя,

Бита сльозою, —

Чом тяжкий мені

Жаль за тобою?

Стрівши мельком тебе

На своїм пути,

Чом же не можу я

Тебе забути?..

І пробира мене

Трепет таємний,

Але втиша мене

Голос неземний:

"Ні, друже, ні, не нам

Снить про жизнь любу,

Буря осіння нам

Гра — не до шлюбу.

Рада б життя прожить,

Друже, при тобі,

Та вже зима біжить,

Що, може, нас зложить

В спільному гробі".

Юзефа була хвора туберкульозом. Скоріше чи пізніше хвороба мала привести її в могилу. Тому не могла стати його дружиною. Відмовила, як і всім іншим, хто старався "о її руку". Інші не знали нічого, а Франку вона сказала. Чесно і відверто. Кохання не для неї. Але ж так не можна! Нехай вона не могла його любити але вбивати любов у собі взагалі — не можна. Вона, Юзефа, не має права відмовитись від любові, бо лише той, хто збагнув велич кохання, зможе глибше зрозуміти і велич любові до людей. Він бажає їй всього-на-всього... полюбити...

Nie sobie ja przyjednac+pragne milosc Twoja,

Choc za jej promyk datbym dusze moja,

Choc sil by mi dodawalo w tej zycia zaweji

Jedyne slowko Twoje: "Daz! Nie trac nadziel!"

Lecz ja cierpie mitczac. Moich zyczen sploty

Twojego tyiko szczescia pragna, snie moj zloty!

Niech nigdy mysl Twa z czynem nie bgdzie w rozterce,

I niech dia godniejszego zaplonie Twe serce! [23]

Ця поезія була виявлена в архіві письменника і вперше надрукована в 1956 році в "Літературній спадщині Франка".

"Мені перш за все залежить на виробленні незалежного становища і зміну дотеперішнього життя на більш корисне і приємніше. Не можу сказати, що це скоро наступи гь, бо перед початком нового заняття потрібно хоч би пару літ науки. На кореспонденцію з Вами охоче погоджуюсь... Наскільки знаю Вас особисто і з листів, ціню Ваш шляхетний характер, маю щире до Вас співчуття, знаючи, як багато Ви перестраждали серед несприятливих обставин і відсутності громадського життя, найбільш відповідного Вашим прагненням. Поза тим симпатії, які маю до Вас, не є такого характеру, щоб на них можна було уґрунтувати згаданий союз. По-моєму, щира і правдива дружба, обперта на спільності прагнень та докладний обмін обізнаності членів, які належать до гуртка, — цього б було досить..." І знову ніби повіяв вітер із майбутнього "Зів'ялого листя". І знову ніби хтось шепнув:

"Не надійся нічого..."

Відмова Юзефи стати дружиною Івана Франка прикро вразила нових його друзів. Чесно кажучи, друзі зі Станіслава чекали, що Юзефа відмовить Франку, як відмовляла до того всім. Було б дивом, якби сталось якось інакше. Фелікс Дашинський, безмірно і безнадійно закоханий у Юзефу, котру у своїх листах до Франка називає не інакше, як тільки "Мовчанням" ("Ви були у Станіславі? Чи зуміли Ви розгадати

"Мовчання"?") старався теж якось розрадити Франка: "Мені так сумно, коли дивлюсь, що Ви, Івасю, найбільший з відомих мені людей, що заслужили на щасливе життя, не маєте його. Повірте мені:

Юзефа не вартує Вашої любові. І не тільки любові, але навіть одного волоска з Вашої рудої голови. Вона тільки тепер бідна, — переконує Франка Фелікс, — а взагалі вона завжди і всюди почувала себе аристократкою, котра нічого не хоче мати спільного з біднотою, якою ми є. Подивіться, Івасю, як вона тримає голову. Ніби над нею золотий німб. Ні, ні, королівська корона! Так, так. Гляньте уважніше. Якби тільки хтось з її "велебних" родичів почув, що вона, оця аристократка, оця королева з голубою кров'ю, захотіла вийти заміж за такого собі простого смерда, то впав би розбитий апоплексією. А її мати, а її тітка! Та пані Дескур, що постійно до всіх звертається у третій особі ("Пан щось хоче", "Пан позволить собі взяти), дасть себе скоріше порубати на дрібні кусники, ніж допустить, щоб Юзя, отой її ангелочок, її херувимчик, стала жінкою Франка! Але що там родичі. Родичі що не дуже багато можуть при теперішніх обставинах вирішити. Ви, Івасю, уважніше придивіться до самого "Мовчання". Це мовчаннячко одного разу на загальному зібранні молоді позволило собі розкрити прекрасний ротик і заявити при всіх, що не піде заміж за рудого Франка. Хоч би мала милосердя над Вами і про своє рішення заявити тільки мені, а то ні, — мусіла сказати перед всіма".

Фелікс Дашинський співчував Іванові Франку, як товаришу по нещастю. Адже Юзефа і йому відмовила. Віч і досі любив її, що видно з його листів. Він пише, що такої краси, як Юзефа, він ніде не бачив. Перед цією красою потрібно впасти на коліна і молитись, молитись. Гляньте, вона ж Дантова Беатріче! О, як би хотілось вічно гладити її шовкове волосся, щоки... Обняти тільки раз — і вмерти. Івасю, подивіться на її стан, на ті голубі

очі. О, тут, крім всього, можна стати мрійником, як Словацький в "Швейцарії". Такій королеві можна віддатись душею і тілом, піти за нею на край світу, кинутись в огонь або воду... Хто тільки в цьому маленькому Станіславові не був закоханий у неї! І всі безнадійно — і Ясь Дескур, і Ясь Карпінський, і Микола Якимович, і Ян Порембальський. Словом, весь таємний гурток... Я тільки хочу сказати Вам, хто ця жінка. Це якийсь диявол, а не жінка! "А чи знаєте, чим притягує? Величезним тактом — тримає людей на поводку — нічим не ділиться і нічого не говорить, і тим доводить людину до шалу. Мовчить, але кат його знає, розумна вона чи дурна, добра чи ні?" Вона суцільне мовчання. Вона, "як та стіна на котрій люди малюють ідеали, — найрізноманітніші взо-ри дівочих чеснот, оскільки зовнішній вигляд не дозволяв закрадатися жодному сумніву, жодній критиці. Прекрасна мовчанка. Ангел доброти, розсудку, невинності. А чи так є? Конкретних доводів за чи проти подати не можу — повторюю тільки слова сестри-приятельки, дівчини чесної і щирої: "Піду до монастиря, бо не зможу повно жити". Крім всього, Юзефа ще й горда. Вона не хоче йти не тільки за бідного, а й за багатого. От каже, якби Івась не мав рудого волосся, а крім цього, був би таким, як її вимріяний ідеал, то відразу кинулась би у ваші обійми. Майте мужність, Івасю, вислухати все до кінця. Я вам повторюю, що вона не варта ні одного волоска після цього всього з Вашої рудої голови. Вона ж — труп, що пливе по бистрині ріки. Так, так! Бо ж відомо, що тільки до трупа вже ніколи не чіпляється ні любов, ні добре, ні зле. Труп мовчить. Про неї потрібно забути, викинути геть з голови і ніколи не згадувати. З нею ви не буде ге щасливі. Ніколи. Я закінчив. Пробачте мені, брате, я і мій приятель мали щодо Вас щирі наміри — обов'язок розмовляти по-людськи. Ваш брат Фелікс".

Схоже, що Фелікс ревнував Юзефу до Франка. У листі від 3 липня 1884 року він пише, що "На дні" "то найкращий Ваш твір, високо агітаційний. Спостерігав я на обличчі пані Юзефи гру

почуттів від читання повісті — її голубі очі виблискували справжнім запалом, а бліде обличчя час від часу рожевіло. О, Ви знаєте, дорогий Івасю, це враження незабутнє. Ще рік тому пані Юзефа хотіла піти в монастир, а тепер, коли вона прочитала "На дні", то отой монастир і все решта було від неї за далекими горами-долами. Розбуджена суспільна думка повністю заполонила молоду душу, вказала мету і шлях до життя... Із цього всього випливає, — писав Латинський, — тільки один висновок: не було ще досі людини, котра б зуміла розбудити в тій тихій істоті певні суспільні інтереси, хоч би найслабші, як це зробили Ви. Ва справді дуже добре знаєте людей і їх психологію. Ах, не знала по-справжньому Вас Юзя і не могла відповідно цінити. Тепер, Івасю, все виглядає по-іншому, їдьте негайно в наш тихий Станіслав і відновте перервані нитки. Через рік чи два пані Юзя самостійно розпочне свій шлях у життю..."

Повість "На дні", як відомо, була написана під впливом Ольги Рошкевич, котра до останку своїх днів зі сльозами буде перечитувати її...

В наступному, 1885 році Фелікс Дашинський знову писав Франку про Дзвонковську: "Панну Юзефу я колись кохав, але були то давні часи, принаймі для мене вони видаються вже далекими, і я до сьогодні не зрозумів ще, як я міг її кохати. Протягом кількох останніх місяців я покохав іншу жінку, яка, може, і не ясніє достоїнствами панни Юзефи, але суспільним характером і здоров'ям стоїть вище.

Івасю, мій дорогий, повірте, що в ті часи, коли я кохав її, було мені невимовне прикро. У листах, що тоді я писав їй, я ніколи не обстоював за своїм, — згадував про Вас, бо якою б великою не була любов жінки, однак приязнь Ваша для мене була більшої ваги. Зрештою, взаємності зі сторони Юзефи я ніколи не мав. "Якщо тобі подобається жінка, — говорить

Базаров Тургенева, — то старайся викликати її симпатію. Якщо тобі цього не вдається, то зверніть в інший бік. На землі достатньо місця для всіх". Я так і зробив, і бачу, що більше не буду товкти головою об мур. Світ широкий.

Кинули Ви надаремне стільки почуттів, а щастя не знайшли, і думаю, чи щастя було би тоді, якби Юзефа згодилась на спільне життя. Коли б Ви ще й сьогодні па покинули давньої думки, — назвав би Вас дурнем". Фелікс знову, як і багато разів, намагається переконати Франка, що світла не стільки, скільки видно з вікна. Світ широкий, в ньому є багато людей. "Огляньтесь. Скоро ви поїдете на Україну і, напевне, зустрінете ту, котра вас полюбить і зможе стати вашою дружиною. Ми Вас любимо і шануємо, — закінчував свого листа Фелікс Дашинський, — більше, ніж коли б то не було..."

IV

Франко все ще сподівається, що спільне господарство з Михайлом Павликом вдасться налагодити. До спілки він думає залучити також Антоніну Дзвонковську та її дітей. Справа в тому, що занедбане господарство вимагало рук, і Антоніна Дзвонковська збиралась віддати його в оренду. Франко переконує Антоніну Дзвонковську, що вигідніше буде організувати спільне господарство, ніж здавати землю в оренду та отримувати з цього невеликий процент. До такої спілки він пропонує себе, Михайла та Анну Павликів. Очевидно, що Антоніна Дзвонковська спочатку па таку пропозицію пристала, але остаточної відповіді не дала. їй, мовляв, потрібно подумати, все зважити.

Франко спішить поділитись радісною вісткою з Михайлом Павликом, а той, у свою чергу, повідомляє про це Михайла Драгоманова. У листі від 11 жовтня 1883 року він пише йому,

що скоро переїде жити до Дзвонковських у Станіслав. Павлик звертається до Антоніни Дзвонковської і питає, коли йому приїхати жити до неї разом із сестрою. Анна Павлик візьме на себе ведення всього домашнього господарства.

Антоніна Дзвонковська відписала Павлику, що їхати нема чого... Обурений на Франка, Павлик пише Драгоманову: "Дуже мені соромно доносити оце Вам, що знов таки остаємося тут, а не переїжджаємо до С[таніславова]. Мені воно здавалося ніяково, і тільки битися тут за встидок, а потім ні відси пі відти зриватись кудись. Адже зробив я це для чоловіка, котрий так переконував мене і щиро написав, аби не казав, що не хочу вже й одного чоловіка вважати приятелем, що добре розвідав уперед діло, і аж потім кличе. Для того я і післав Вам його лист, аби хоть як оправдати перед Вами свій переїзду С [таніславів]. Думалось прожити там у тих людей хоть доти, поки "Просвіта" не вишле грошей, а там уже сісти хоть в Станіславові, тим більше, що тільки туди Ф[ранко] годиться ввести бібліотеку, без котрої мені просто горе. Але для переконання я сам написав до тої пані, чи годиться вона з тим, аби до неї переїхати з сестрою, котра би її вела господарство. Вона ж власне відписує мені виразно, що, мовляв, не їдьте. Франко дуже світло дивиться на людей, а тим часом не бачить діла так, як воно є межи людьми і як я йому передом казав. Значиться, устроїти своє життя з Франком нам поки що не вдалось. Будемо старатися і разом писати історію укр. літератури (для котрої вже є накладці німці й тов. ім. Шевченка)".

20 жовтня 1883 року Антоніна Дзвонковська вважала за необхідне повідомити Франка: "Від Павлика я мала лист. Жаль йому залишати родину і тамтешніх людей. Видно, що тільки необхідність заставляє його перенестись до Станіславова. Відповіла я йому, що тільки побачення з ним і ближче знайомство може чимось зарадити справі..." Мабуть, Антоніна

Дзвонковська боялась Павликів? Можливо. Для чого їй, шановній вдові, зв'язуватися з тими, хто скомпрометував себе перед урядом! Для чого їй встрявати в сумнівну справу.

Після цього Франко змушений признатись Павлику;

"Проект мій з Дзв[онковською] розбився оконечно — ну се байка, — не світ же на нім побудований. Та тілько біда, що ви поки що оставаєтесь на леду". М. Павлик справді "на леду". В листі він просить Михайла Драгоманова вислати йому бодай трохи грошей, бо йому в нічому па вулицю вийти, а вже осінь...

Перед Франком Антоніні Дзвонковській, мабуть, незручно, і вона вирішує виправдатись, щоб, не дай бог, про неї не подумали щось погане. "Повірте мені, — писала вона Франку, — що я ніколи від своїх дітей не вимагала б жертв з огляду на їх переконання і майбутнє, так само, як не прийняла б посвяти і праці Вашої родини для нас. Бо що ж варта стара жінка, не здатна до тяжкої праці Юзя і зайнятий наукою Владек у порівнянні з тими людьми, які постійно працюють на полі. Якби була більші кошти, а земля, як спільна власність, давала б такий прибуток, котрий би насправді поліпшив їх матеріальне становище, з великою охотою пристала б тої колонії, бо тоді ми з того мали хосен..."

Коли вся ця історія пізніше стала відома Денису Лукіяновичу, то він сказав, що Антоніна Дзвонковська просто-на-просто не захотіла мати справу з жебраками...

Однак несподівано 31 січня 1884 року Антоніна Дзвонковська пише Франку: "Чекаю на Ваш приїзд з батьком, бо чим швидше укладемо договір, тим швидше можна взяти в оренду чи пасовисько, чи більше землі". Сталося так, що Антоніна Дзвонковська отримала солідну позику, і гроші

вирішила вкласти у спілку. Тепер Франко на все це дивився скептично і не спішив з приїздом. Схвильована Антоніна Дзвонковська звертається до Фелікса Дашинського, і той просить Франка все-таки приїхати у Станіслав, бо "бідна матуся не може дати собі ради). Франко повідомив М. Павлика про наступний раунд переговорів з Антоніною Дзвонковською відносно комуни, а той у свою чергу М. Драгоманова.

"Єдину поміч, — пише М. Павлик Драгоманову 13 лютого 1884 року, — подає Франко, котрий пропонує перенестись мені і сестрі до Ст[аніславова], де хоче заводити якусь хліборобську спілку; я і сестра дуже цему не раді, але не знати, як і буде, ні з чого вибирати. Здоров'я моє, правда, вимагає ліпшого воздуха, але все-таки я був би щасливий, якби міг дочекати зароблением грошей таки у Львові і помагати відси і сестрі, котра по сплаті боргів могла би стати па ноги в Коломиї. Цими днями власне ця справа рішиться, так, як Ф[ранко] їде до С[таніславова] робити контракт. Я рад би його відмовити, бо це дурниця — брати на себе задовжепе і невпорядковане господарство з обов'язком вкладати в нього і свою працю і гроші, але він таки наважився подіти десь свій теперішній гарний заробіток, і то так непродуктивно".

М. Драгоманов підтримував цю ідею і радив Франку і Павлику обов'язково організувати спільне діло, щоб мати з чого жити, а відповідно і стати на ноги.

"До згоди в Станіславові не прийшло, — пише незабаром Франко Уляні Кравченко, — бо господарство запущене, видатків треба би надто великих, а у нас з батьком нема грошей — а при тім орендувати не оплатилось би зовсім. Що далі буде зі мною, не знаю, пршідеться, бачу, сидіти дальше у Львові самотою та поневірятися межи чужими людьми — доки?"

Коли ж Василь Лукич запитує Франка, свого товариша, коли він думає женитись, то Франко з сумом відповідає: "Про женихання поки що нема мови, — заждемо до ліпших часів, — законні речі не вистигнуть. Що діяти, — не в ту, мабуть, пору ми родилися, щоб паші бажання сповнювалися..."

Та ось думка про комуну виникає у Гната Дашинського. Він повідомляє Франка, що до нього приходив "високий, гарний" селянин Мельник з Волі Якубової, попросив журнал "Молот", а потім слово по слові сказав, що має намір одружитись з Анною Павлик, бо її статті у журналах йому припали до серця. Мельник сказав Гнату, що має теж намір організувати щось на зразок спільного господарства з якимсь Горобінським. Гнат теж збирається вступити до цієї комуни і пропонує об'єднати її з комуною, яка має утворитись у Станіславі.

Нарешті, Дзвонковська свій маєток продає, і на цьому історія з комуною закінчується...

Він не порвав стосунків з Юзефою. Якщо вона хоче працювати і бути корисною для людей, то він їй допоможе. Він пропонує їй спробувати свої сили в літературі, спочатку перекладачкою, а потім, коли наб'ється рука, — письменницею. На перший раз він радить взятись за переклад Гонкурів. "Прошу пробачення за те, що насмілююсь Вас турбувати запитанням, — звертається Франко до редакції одної з польських газет. — Чи у видавництвах, які виходять паралельно з "Przegladem Tygodniowym", особливо у виданнях дешевих повістей, не можна було б вмістити поруч з перекладами Золя, Доде і Флобера переклади деяких творів братів Гонкурів — найвидатніших представників натуралістичного напрямку у Франції. Є тут одна панна, яка дуже добре володіє французькою мовою (оскільки виросла в Парижі!), а водночас прекрасно знає і мову польську і хотіла б літературною працею завоювати собі хоч трохи краще

становище від того, в якому зараз знаходиться. Як зразок її стилю і хисту надіюсь незабаром надіслати її переказ змісту для "Dodatku Miesecznego", а зараз прошу про одне: написати, чи твори братів Гонкурів (до цього часу, наскільки знаю, зовсім невідомі в польській літературі, а дуже заслуговуючі на увагу) могли б бути вміщені у Вашому виданні і чи згадана панна може запрягтися до праці?"

Юзефа обіцяла Франку, що візьметься до роботи, але... мабуть, нічого в неї не вийшло. Однак Юзефа виявляв бажання бути корисною якщо не в літературній справі, то в чомусь іншому. Наприклад, її цікавлять суспільні питання. Франку вона пише, що радіє від "щораз більшого пожвавлення політичного життя на Україні завдяки появі в ньому нових і корисних чинників".

В листах, датованих 1885 роком, Юзефа ще запевняв Франка, що між нею і ним добрі дружні стосунки залишаться й надалі: "Невже ж Ви сумніваєтесь, що наших добрих друзів ми завжди мило раді бачити у себе". Вони ще бачились, зустрічались. 15 липня 1885 року Михайло Павлик у листі до М. Драгоманова скаржиться, що "Франко, наварівши каші і з нами, і в молодіжжю, сам стрибнув зі Львова аж до Косова". Пізніше, коли М. Пав-лик буде друкувати своє листування з М. Драгомановим, то в примітці до цього листа напише: "Там тоді вакаціонувала у нас небіжка Юзя Дзвонковська, з котрою Франко хотів женитися".

Юзефа Дзвонковська свою долю вирішила трохи інакше, ніж пропонував їй Франко. Не стала перекладачкою, не стала письменницею, а свої останні роки, які їй судилось прожити, вирішила присвятити більш, як на її думку, корисній справі: стати народною вчителькою. Антоніна Дзвонковська не хотіла і чути про це. Як? Юзя? Її Юзя з таким слабим здоров'ям і народна вчителька?! Вона не послухала матері. Познайомилась

із Анною Павлик і разом з нею вирішила стати поштовим працівником. З цією метою Юзефа приїздить у Косів, де жила Анна, п обидві готуються до екзамену. Директор пошти не захотів мати справу з Анною Павлик, а отже, і з її товаришкою. Хто така була Анна, він добре знав...

Як встановив Іван Білинкевич, дослідник творчості та біографії Франка, саме в цей час у Косові перебував польський художник Ройзнер, автор портрета незнайомки, який купив у антикварній лавці у Львові Франко. Білинкевич встановив, що Ройзнер був добре знайомий а Дескурами, Дзвонковськими. Було встановлено теж, що цей портрет незнайомки власник лавки придбав у Косові. Чи портрет незнайомки з маком у волоссі є портретом Юзефи, — відповісти трудно, бо самої фотографії Ю. Дзвонковської віднайти не вдалось. Портрет незнайомки Франко повісив над своїм робочим столом...

Після 1885 року сліди Юзефи загубились. Про неї намагався довідатись Денис Лукіянович, але безрезультатно. І зовсім недавно вдалось встановити, що вчителювала Юзефа Дзвонковська недалеко від Станіслава, у селі Княгиничах. Мала надію, очевидно, що в цьому чудовому кутку з соснами і здоровим повітрям їй буде краще... У книзі одного з станіславських костьолів про причину смерті Юзефи написано коротко — параліч. Чи це помилка? Невідомо. Франко казав, що померла вона народною вчителькою, і померла від туберкульозу...

Тихе, з усіх боків закрите високими будинками, кладовище в Івано-Франківську. Так вже вийшло, що, будучи колись за містом, воно тепер стало мало що не в центрі його. Тут віддавна нікого не хоронять. Заросла травою, колись мощена бруківкою, головна алея, по котрій спроваджували на вічний спочинок тих, над котрими сьогодні камінь та хрести. Іржа повиїдала написи на металевих дошках, хрести звалились між

трави, камінь поріс мохом. Час безжалісний до них. Сонце тут рідко коли пробивається до землі. Колись молоді дерева розрослись і стали пристанищем для цілої колонії ворон, які невідомо від чого раз у раз і з криком довго кружляють над могилами.

Її могилу віднайшли зовсім недавно на кладовищі в Івано-Франківську. Звичайнісінька плита з пісковику, котру теж не пошкодував час. Вона понадтріскувалась і поросла мохом. На ній написані дати народження і смерті Юзефи Дзвонковської: 21. 10. 1862 — 5. 05. 1892 рр. Всього тридцять років життя...

Осінь щедро посипає могилу листям А весною тут зацвітають дрібні фіалки.

Під нею жаги і любові

Не згасла ще іскра жива...

Не згасла ще, тліла, ятрилась

Помимо слів моїх роси;

Та вітер повіяв і попіл розсіяв —

Тепер ти огонь той згаси!

Коли він, Іван Франко, відчув, що дні його лічені, зібрав колись написані про неї поезії і захотів видати їх окремою збіркою. Чому? Може, саме тоді до болю зрозумів її, Юзефу. Вона жила серед здорових людей, котрі любились, раділи життю. Вона ж мусила чекати смерті і тому не могла стати на його дорозі. Вона зреклася від нього заради нього. Він зробив би так само...

Частина третя

"ЯВИЛАСЬ ТРЕТЯ...— І ОЧАМ ПРИЄМНО..."

"Фатальне для мене було те, що, вже листуючись з моєю теперішньою жінкою, я здалека пізнав одну панночку польку і закохався в неї. Отся любов перемучила мене дальших 10 літ; під її впливом були мої писання "Маніпулянтка", "Зів'яле листя", дві п'єски в "Ізмарагді" і ненадрукована повість".

(З листа І. Я. Франка до А. Ю. Кримського).

Весна тільки розпочиналась. Вже мали би зацвісти вишні, а за ними й яблуні. Опале ще з минулої осені листя лежало в саду грубою, неприбраною верствою, через яку вже пробивалась молода трава, а на відсонні цвіли дрібні стокротки.

Дні, проте, стояли похмурі, насуплені. У хаті було холодно. Він стояв біля вікна і виглядав сонце. А сонця як не було, так і нема. Годі його дочекатись. Щулився від холоду і скаржився, що десь раніше був старий рудий кіт, а з тих пір, як хата спорожніла, і той щез. Нічим стало погріти руки...

Хтось подзвонив у двері. Попросив, щоб його поклали в ліжко: "Ех, коби моя мама мене тепер побачила..."

Дзвінок повторився, і панна Зося, чи Софія Монжеєвська, побігла відчиняти. Вона недавно кінчила курси медсестер і на просьбу старшої сестри Ірини погодилась доглядати за немічним Іваном Франком у притулку по вулиці Петра Скарги, 2.

Сюди його привезли після того, як він залишився сам. Сини пішли на фронт і зараз сиділи по окопах, дочка Анна поїхала в Київ до тітки Трегубової, дружина лікувалась у закладі на Кульпаркові. Довідавшись, що Франко залишився сам, брат Захар з Нагуєвичів прислав свого сина Василя. Стан здоров'я різко погіршився, і всім стало зрозуміло, що скоро наступить розв'язка. Друзі впрохали Франка, щоб він погодився перебратись до притулку, де він матиме теплу їжу, ліжко та лікарський догляд. Панна Зося без вагань погодилась доглядати за хворим.

Одного дня вона прийшла на чергування, але Франка в притулку не було. Знайшла його разом з племінником Василем у недобудованому будинку по вулиці Понінського, 4. Франко стояв коло печі і трясся від холоду.

"Пане докторе, що ви наробили? Чого ви втікли з притулку? Та ви тут пропадете!.."

Він пояснив, що не хоче нікому заважати, що хоче померти у своїй хаті. Софія попросила, щоб Василько збігав за Карпом Бандрівським, офіційним опікуном і товаришем Франка, оповів йому про те, що сталося, і роздобув хоч трохи вугілля, бо в хаті дуже холодно.

Відтепер Софія постійно чергувала коло Франка. Часом її заміняли студенти, часом хтось зі знайомих, котрих тепер можна було порахувати на пальцях, а найчастіше приходила сестра Ірина. Тоді Франко їх обох — Ірину і Софію — просив оповідати про себе, про село і просив, щоб йому заспівали оту: "Ой зацвіли фіялоньки, зацвіли". "Ми робили все, що нас просив, аби вволити йому і трохи розвеселити", — казала пізніше Софія...

На порозі ґанку стояла стара жінка, доста висока, в маленькому ясному капелюшку, що ледве прикривав її сиве, трошки кокетливо укладене волосся.

"Ви до кого?" — спитала Софія. "До пана доктора", — відповіла жінка по-польськи. — "Він тільки що ліг і зле себе почуває. Не знаю, чи зможе прийняти вас". — "Мене він прийме... Бо написав про мене книжку". — "Яку?" — "Маніпулянтка". — "Як маю доповісти доктору?" — "Скажіть, що прийшла пані Зигмунтовська... Пані Целіна Зигмунтовська..."

Коли Софія доповіла про неї Франку, він довго не міг нічого сказати, як би щось йому застрягло в горлі, лиш по хвилі сказав, щоб її не впускала й на поріг.

Софія вийшла до пані Зигмунтовської і чемно сказала, що доктор не зможе її прийняти, йому погано. Целіна, не попрощавшись, повернулась і швидко збігла сходами вниз на вулицю. Софії чогось здалось, що саме в цей час знявся в саду вітер і жбурнув за нею минулорічним опалим листям. Пригадує Софія, що було це саме того дня, коли до Франка приходив посланець від митрополичої канцелярії Теодозій Галущинський, щоб висповідати його, але Франко відправив монаха ні з чим.

Микола Вороний, відомий український поет і перекладач на українську мову "Інтернаціоналу", "Варшав'янки" та "Марсельєзи", у своїх спогадах, надрукованих на сторінках "Всесвіту" в 1926 році під назвою "Перші зустрічі з Іваном Франком", писав: "І ось тепер я, схиляючись перед пам'яттю свого великого учителя і друга, думаю, що не схиблю тим його пречистого образу, а ще більше, може, приверну до нього очі тих, що високо шанують пам'ять його, коли дозволю собі одну нескромність, виявивши таємницю його життя, про котру глухі чутка давно вже ходили поміж людьми і яку в інтимних

розмовах він зробив мені честь повідати. Так. Все своє життя він кохав тільки одну пані, і кохав її платонічно, як Данте свою Беатріче. Не назову її прізвища, а тільки, що під іменем Регіни Франко виводить її в своїх поетичних і прозових творах ("Лісова ідилія", "Перехресні стежки"). Власне, це дало мені право в іншому вірші, присвяченому Франкові в час його 40-літнього ювілею, писати:

Стоптані перли, зів'яли листки

Волали його перехресні стежки...

Зрадила доля мужицького сина,

Але, й останній свій ронячи цвіт,

Серце їй слало привіт "Ave Regina".

Нею натхнений, він написав "Зів'яле листя" та інші поезії. Честь їй висока за це. А ще більша честь належить їй за це, що коли вже умирав наш поет... це була вона, та єдина і поважна старша пані, що приходила його навідувати і своєю пестливою рукою назавжди закрила його згаслі очі..."

Не було цього. Не їй, оцій поважній старшій пані, судилось закрити поетові очі...

Софія Монжеєвська, яка запам'ятала Целіну Зигмунтовську, стверджувала, що більше Целіна до Франка ніколи не приходила.

Так вже вийшло, що їй, Софії Яремівні Монжеєвській, пізніше Гончар, судилось закрити очі Франку і обмити його тіло до домовини. Вона так ніколи і не довідається, хто такою була

ота пані Зигмунтовська для Франка. Колись її до дрібниць будуть випитувати про ці відвідини Зигмунтовської і будуть просити, щоб навіть інтонацією передала, як говорила Зигмунтовська і як говорив Франко. Вона ніяк не могла пояснити, чому Франко не захотів бачити цю поважну паню.

Незадовго до смерті Софії Яремівни її віднайшов в Івано-Франківську старший науковий працівник тамтешнього краєзнавчого музею і, розуміючи всю важливість свідчень Монжеевської, записав її спогади на магнітофонну плівку.

II

Особа Целіни Зигмунтовської цікавила багатьох. Навколо Франка почали кружляти, як казав Микола Вороний, "глухі чутки". Целіна Зигмунтовська, справді, жила в його домі, він сам признався, що через неї з'явилось його "Зів'яле листя".

Ось свідчення: Іван Франко — Є. К. Трегубову, Львів, дня 27 н. с. травня 1915 року. "Бувши змушеним іще в грудні минулого року віддати жінку до закладу божевільних, я рівночасно був змушений прийняти до свого дому одну вдову з двома дорослими дітьми й дати їй, окрім квартири, майже повне вдержання. Се уможливило мені перебути сю тяжку зиму та небезпечну хворобу". (Є. К. Трегубов — чоловік Антоніни Хоружинської, сестри Ольги Франко).

Іван Франко — В. Якіб'юку. Львів, 4 грудня [суб] 1915 року. "Сини оба при війську; Тарас кадетом (хворував весною), тепер на Угорщині, а Петро лейтенантом, тепер у ровах недалеко Підгаєць. Гандзя як поїхала літом 1914 року до Києва, так і досі не вернула. Я прожив від половини грудня 1914 сім місяців з мамою Здіся, з його сестрою та ним самим і можу сказати, що одною з причин моєї хвороби та її тяжкого стану були

відносини тої жінки та її сина до мене. Коли, нарешті, літом явився в мене син мого брата 17-літній парубок з Нагуєвич, я був рад, що він мусив лишитися ві Львові, відправив у вересні паню Зигм[унтовську] з дітьми зі свого дому (Здісь, не попрощавшись навіть зі мною, вибіг наперед, приставши до польського легіону) і лишився дома вдвійку з братаничем". (Василь Якіб'юк — селянин в Криворівні, в якого останнім часом зупинявся на відпочинок Іван Франко разом із сином Целіни Зигмунтовської, Здіславом).

Широкому читачеві про Целіну Зигмунтовську вперше оповів син Франка, Тарас, у книзі "Про батька", що вийшла у Києві в 1964 році.

"Пізнався, — писав Тарас Франко, — Іван Франко з Целіною Журовською, замужем Зигмунтовською, ще в Дрогобичі, коли та сиділа при поштовім віконці і, обслуговувала різношерстну публіку. Вона і була тією маніпулянткою, яку так живо описав письменник в однойменній новелі. Франко почував себе при ній несміливим, ні постаттю, ні красою не міг їй заімпонувати, його розуму дівчина не бачила, творів не знала і не його слави бажала, а маєтку, якого у Франка не було. Не дивно, отже, що вони не зійшлися вдачами і не спарувалися.

Целіна вийшла заміж за поліційного комісара, мала з ним двоє дітей і швидко повдовіла. Є переказ, що Зигмунтовський загинув, виступаючи зі зброєю в руках проти українських виборців. Він змальований у драмі Смілянського "Мужицький посол".

Вдова Зигмунтовська служила на поштових відділеннях різних міст, коли ж вибухла велика війна 1914 року, вона опинилася у Львові. Деякий час проживала з дітьми в хаті Франка по вулиці (тоді) Понінського, 4. Там я познаиомився з нею особисто. Незважаючи на похилий вік, вона робила

імпозантне враження: висока і повна, з дивним чаром і одночасно несамовитим холодом в очах. Замолоду мала незвичайний колір волосся: попелястий. Держалась просто, хід мала маєстатичний, українською мовою не хотіла розмовляти, тільки польскою мовою переписувалась з Іваном Франком. Окремі її листи до Франка збереглись. Своїх дітей виховувала в польськім патріотичнім дусі. Син Здісь загинув на фронті.

В музеї Івана Франка збереглась скромна фотографія Целіни. Вона сфотографована в претензійно-кокетливім профілю. Цей знімок — остаток спопелілого жару великого серця Івана Франка".

Так, по Целіні Зпгмунтовській залишилось лише вісім листів до Франка та невеличкий портретик...

Михайло Возник, впорядковуючи архів письменника, бачив листи Целіни Журовської-Зигмунтовської до Франка, навіть використав два із них при встановленні часу написання повісті "Лель і Полель"; знав, що в цей час Целіна Зигмунтовська живе у Львові по вулиці Снопківській, 8, знав, що мусили б бути листи Франка до неї, — але завжди і всюди обминав це питання мовчанкою. Він читав лекції у Львівському університеті, і, коли студенти, котрі вже десь щось чули про Целіну Зигмунтовську, запитували про неї, він відповідав, що це була знайома Франка, звичайна жінка, як і більшість жінок. Чому Михайло Возпяк з такою пристрастю розшукував сліди Ольги Рошкевич, а про Целіну Зигмунтовську, про яку від знав набагато більше, ніж хто-небудь, мовчав? Ніби навмисне викреслював це ім'я з біографії Франка. Що відштовхнуло його? Обмеженість Целіни Зигмунтовської, байдужість до Франка і до його пам'яті? Чи відчуття того, що найкращі твори Іван Франко присвятив або написав під впливом отої байдужої до нього міщанки? Невідомо... Знав же, що рано чи пізно віднайдуться листи, документи, свідки...

Байдужість Целіни до Франка була вражаюча. Вона навіть не читала і не мала наміру читати "Зів'яле листя". Для чого? Їй прочитали, запитали, що її найбільше вразило у тій збірці і вона преспокійно відповіла, що з усього їй найбільше сподобався опис квартири в одному вірші, бо подібну квартиру вона мала на вулиці Вронських у Львові. І більше нічого.

Працівники музею Франка показали їй два листи, написані нею до Франка, щоб той дав їй спокій, бо вона не для нього, — і знову ніякої реакції. "Овшім" листи були, але писала їх не вона, а її тітка...

Тільки після довгих розшуків вдалось приблизно відтворити біографію Целіни Зигмунтовської. І тоді виявилось, що Іван Франко її біографію використав у повісті "Лель і Полель". Ця повість писалася на конкурс, який на початку 1887 року оголосила редакція газети "Kurjer Warszawski". Переможцям було обіцяно дві премії: перша — 1000 золотих та друга — 500. Крім цього, було обіцяно, що премійовані повісті будуть друкуватись по п'ягь крейцарів за рядок. Останній термін надсилання повістей був 30 вересня. Опісля термін був перенесений на кінець грудня 1887 року. У Франка, як він сам каже, "борги стоять і гавкають", а тому він надіється, що нова його повість "Leium і Polelum", написана польською мовою, виручить його із складного матеріального становища. Про це він і повідомляє М. Драгоманова 26 листопада 1887 року, називаючи повість романом: "Роман, на котрий я розраховую, що принесе мені трохи грошей і дозволить вибратись з боргів, вже готов і буде швидко переписаний начисто. Штука вийшла доволі широка (аркушів, може, 12 або й більше) і, смію думати, інтересна... Хоча б надія на премію показалась ілюзією, то все-таки я маю вже запевнену можливість надрукування роману одночасно в однім варшавськім тижневику і в "Kurjerze Lwowskim", що, в усякім разі, повинно принести кількасот рублів доходу". Тим "варшавським тижневиком", як гадав М.

Возник, мав би бути "Swit", редактор якого звернувся до Франка з пропозицією надрукувати роман по 2 коп. за рядок.

28 квітня 1888 року були оголошені результати конкурсу. Франко премії не отримав. Референт конкурсу Ольшевський обіцяв пояснити, чому так сталось з повістю Франка, і збирався навіть з тим роз'ясненням виступити у пресі, однак цього не зробив. Незважаючи на обіцяпкч "Kurjerza Lwowskiego" та "Switu", повість Франка не була надрукована. Сам же ж Франко дуже цінив її. Коли виникла можливість надрукувати її в "Зорі", а редактор Борковський висловив ряд зауважень і просив автора "переінакшити" повість, то Франко різко виступив проти цього. З цього приводу Михайло Павлик скаржився в листі від 23 грудня 1888 року Драгоманову: "Фінансові справи, — говорить Павлик, — можна було б поправити, якби Франко погодився із зауваженнями "Зорі", переробив би повість і надрукував її..."

Як це часто бувало з повістями Франка, дана повість починає друкуватись уривками, у вигляді самостійних закінчених оповідань, і то по різних газетах, додатках до газет та альманахах. Решта лишилась у рукописах.

На основі надрукованого матеріалу та рукопису Михайло Возняк пізніше реконструював повість наново. Щодо часу закінчення написання повісті брався листопад 1887 року згідно з листом Франка до Драгоманова. Все було б в порядку, коли б Михайло Возняк, що впорядковував архів Франка, не виявив у ньому два листи до Франка Целіни Журовської.

Перший лист датований 13 вереснем 1887 року: "Шановний пане. У відповідь на Ваш лист заявляю, що моя цікавість не сягає так далеко, .щоб я мала переглядати Ваші манускрипти. Дивує мене лише, і не можу зрозуміти, що дало підставу помістити мене у Вашій повісті, бо я нічим не дала причини у

бажанні виявити неповагу до мене, тому полишаю собі при відповідній пагоді прочитати її тоді, коли буде для всіх приступною. Щодо інтересу до мого здоров'я, можу запевнити Вас, що я вернулася зовсім здоровою душею і тілом. З високим поважанням Целіна Журовська".

Звідси слідує, що повість була вже готова. Переписана, і то настільки, щоб Целіна могла її прочитати. Однак все питання в тому, чому Франко повідомляє Драгомапова аж 26 листопада про те, що повість скоро буде переписана? Для чого він переписує її ще раз? А може, переробляє? Які моменти чи деталі у повісті дали можливість Целіні Журовській пізнати себе в особі Регіни? Портретна схожість? Ота коротко стрижена голова, одяг? Можливо, що ці моменти видумані самим Франком і ніякого відношення не мають до Целіни? Нарешті, з листа ясно видно, що Целіна повісті пе читала. Отже, повірила лише запевненням Франка, що "там про неї написано". Чому Франко після першого листа до Целіни пише другий, в якому, судячи з відповіді на нього, просить Целіну оповісти про себе, бо має намір використати це для повісті. Знову питання: для "Леля і Полеля" чи, може, для якоїсь іншої?

25 вересня Франко отримує відповідь. "Шановний папе, — писала Целіна Журовська. — Моє минуле, а тим більше моя біографія є настільки далеко не цікаві, що зовсім не надаються до повісті. В додатку мушу мати на увазі, що моє листування з людиною жонатою є небажаним". Целіна радить, що коли Франка її особа вже настільки цікавить, то нехай звернеться до дирекції пошт та телеграфів у Львові, де вона зараз працює, і там йому дадуть відповідну інформацію. "Осмілюсь, однак, сумніватись, — твердила у цьому листі Целіна, — чи пан обрав собі вдячну тему до праці".

Отже, знову, про яку повість йде мова? Для чого Франку дані про Целіну? Ц. Журовська, пізніше Зигмунтовська,

твердила, що Франко "списав" її у "Маніпулянтці". Якщо ж судити із змісту "Мапіпулянтки", то трудно допустити, щоб Франкові було аж щось особливо потрібне від Целіни. Все, що описав в ній, не потребувало додаткових "інформацій". Однак не виключена можливість, що Франко таки був у дирекції пошт і дещо міг дізнатись про Целіну. Але що? Сухі автобіографічні факти, точніше, факти службової кар'єри, про що, зрештою, свідчать листки, які заводились на службовців. Франку було потрібне інше. Живі факти.

Відповідь на поставлене питання дає лист, виявлений в архіві Франка. Відомо, що Франко при кінці життя сам впорядковував свої листи і от після двох листів від Целіни він у папку вкладає лист, отриманий від невідомого адресата з Дрогобича або з Трускавця. "Шановний добродію, — писалось у ньому. — За родину Журовських годі було докладно довідатись. Один тільки житель трускавецький пригадує собі, що Журовський понад 20 роками жив тут, пошукуючи в спілці з Шнейдером нафту, але, стратившії маєток, виїхав звідти. Жінка і діти залишились у Дрогобичі. Син помер з нужди. А донька одружилась з якимось урядником поштовим (прізвище його не знає). Інших відомостей немає".

Вдалось встановити, що автором цього листа був священик зі Старого Кропивника Іван Чапельський. Але чому саме до нього звернувся Іван Франко? Адже ж міг звернутись до людей, котрі жили у Дрогобичі... Проте, здається, Франко звертається до Івана Чапельського на випадково. 87-й номер "Діла" від 28 липня (9 серпня) 1884 року друкує другу кореспонденцію Івана Франка про першу студентську мандрівку по краю. В цій замітці Франко детально описує все, що бачили мандрівники. І от — у Східниці вони заночували у покинутих будинках, котрі колись належали, як кажуть місцеві жителі, якомусь полякові, що хотів попробувати щастя, тобго знайти віск або нафту чи, може, мінеральну "срібну" воду. Але

не знайшов. Зі злості чи з розпачу покинув будинки, в котрих планував розмістити майбутню канцелярію, покинув пошуки і подався звідси світ за очі. У своїй кореспонденції Франко детально описує покинуті будинки, покинуте розпочате діло і навколишню природу, котра вже попала в руки капіталісту. Мандруючих студентів у цих місцях зустрічав Іван Чапельський. Він і оповідав цю історію про покинуті будинки. Очевидно, що пізніше Франко, дещо довідавшись про родичів Целіни, згадав, що подібне він вже десь чув... Він звернувся до Івана Чапельського з просьбою довідатись про родину Журовських... Якщо ж зрівняти знову допис Франка до "Діла" про мандрівку по Східниці із повістю "Лель і Полель", то не можна не зауважити ще однієї цікавої деталі: опис місця, куди після тнлюбу приїздить Регіна, дуже нагадує ті місця, що у Східниці.

І не тільки. Франко повністю використав інформацію Чапельського. Він навіть не змінює звучання прізвища Шнейдер, а тільки в першому складі букву "е" змінює на "а", тобто зробив зі Шнейдера Шнайдера. Ще дивніше, що саме павколо Шнайдера Франко розгортає цікаві колізії, цікаву сюжетну лінію, яка у великій мірі пояснює і поведінку, і становище, і характер героїні повісті Регіни. Шнайдер, обікравши родину Регіни, спричиняється до того, що сім'я колишнього його спільника розпадається. Регіна змушена йти жити до тітки, яка і вирішує, що виконає свій святий обов'язок перед богом і людьми, якщо вигідно видасть заміж свою племінницю. Отже, взявши це до уваги, напрошується сам по собі висновок, що "манускрипт", який у вересні вислав або передан Франко Целіні, був інакшим, ніж відомий сьогодні твір Івана Франка. Лінію Регіна — Шнайдер Франко вплів після отримання листа від Івана Чапельського, а тому довелось трохи переінакшувати цілу повість, тим більше, що Франко особливо не поспішав, бо вже було відомо, що термін надсилання творів на конкурс перенесено на кінець грудня.

Тому Франко у листопаді писав Драгоманову, що повість скоро буде переписана. Звичайно, що про це все можна було б довідатись і у самої Целіни у 1940 році, але що поробиш, — вона не читала того, що їй дав читати Франко. Жаль...

За відсутністю прямих доказів на сьогодні можна допустити, що минуле героїні повісті Регіни в багатьох моментах співпадає з минулим Целіни. Збіг цих моментів часами настільки разючий, що здається, ніби все решта, що писав Франко про неї, не є вигаданим, а дійсним.

Отже, слідуючи за Франком, Целіна не була родом з Дрогобича, ні з навколишніх сіл. Детальна перевірка архіву підтвердила це. Вона була з Перемишльської округи. Батько її, колись втративши маєток, поповнив дуже розповсюджену верству доробкевичів, який, зібравши певну суму грошей, вирішив вкласти її у "добре діло". А що кращого діла за нафту і земний віск на той час не було, то й він піддався тій гарячці. Забрав жінку з дітьми і поїхав у "галицьку Каліфорнію". Там він у пошуках нафти та срібла втратив усі гроші. Сім'я була приречена на загибель.

Целіну врятувала її тітка, львівська матрона, котра жила по вулиці Панській, 11. Зі слів Целіни відомо, що жила вона на другому поверсі в квартирі з балконом з боку вулиці Зеленої. Целіна Журовська навіть не збиралась приховувати, яке виховання вона отримала у тітки. Трохи по всього: трохи знань, трохи порядності, трохи лицемірства і повно чарівності. Все виховання зводилось до того, щоб вигідно вийти заміж. Тітка не шкодувала видатків на уроки музики, книжки. Майбутнє кожної порядної жінки в кишені чоловіка. Якщо чоловік матиме гроші і добру посаду, — то все буде добре. Звичайно, можна поставити до обранця ще й інші вимоги: щоб мав гарне прізвище і сам був гарний чи імпозантний. Цих настанов Целіна

Зигмунтовська твердо дотримувалась протягом свого довгого життя.

Свою кар'єру Целіна Зигмунтовська починає на львівській пошті, що тоді містилась на вулиці Сиктустській (зараз Жовтнева). Франко тоді жив поруч по вул. Лінде (зараз С. Руднєва). Отримати посаду па пошті на той час було нелегко. Але, очевидно, через зв'язки їй вдається поступити на спеціальні курси при пошті, витримати екзамен на мапіпулянтку і, нарешті, отримати місце за віконечком для видачі пошти до запитання.

Це навчання на курсах та ще й екзамен довели, як твердила Целіна Зигмунтовська, до того, що її прекрасне волосся почало випадати. Залишалось підстригтись. Саме такою, коротко обстриженою, з хлоп'ячою голівкою, і описує її Франко в повісті.

В обов'язки панни Журовської входило, крім видавання листів до запитань, ще й обслуговування військових полків. Зі всього видно, що нова співробітниця добре репрезентує пошту, бо біля її віконечка крутяться хлопці. Але хто вони? Студенти, художники, то ще хтось без солідного становища, без майбутнього, грошей. Молоді художники, наприклад, запобігають перед нею, просять позувати до портретів, — і панна Журовська навіть дозволяє одному з них намалювати себе. Це і був той акварельний портретик (його Тарас Франко чомусь назвав фотографією), котрий Целіна Зигмунтовська принесла в музей у 1940 році. Там він і до сьогоднішнього дня...

Видаючи кореспонденцію, панна Журовська часто зауважувала, що її "пасе" очима якийсь молодик. Співробітники сказали Целіні, що це Іван Франко, газетяр чи ще щось в цьому роді, тобто людина непевних занять. На диво, але Целіна

нічого не знала про Франка. Прізвище Франко для неї нічого не значило. Його не було в списку, де були занесені ті, з котрими варто знатись...

Потім почала зауважувати панна Журовська, що на її адресу надходять листи від якогось невідомого, що підписувався Стефаном Маєвським. Целіні подобалися ті листи, гарно написані. Одного дня Франко підійшов до її віконця і запитав, чи буде відповідь на листи Стефана Маєвського. Тепер панна Журовська близько придивилась до Франка. Ні, він їй абсолютно не подобався. І вона сказала, щоб він не сподівався і не надіявся па якусь відповідь.

Коли потім Целіну Зигмунтовську запитають, чому вона не відповіла взаємністю Франку, вона відверто, спокійно, не видумуючи різних причин, відповіла: він їй просто не подобався. Був рудий, а їй подобались брюнети, особливо брюнети з синіми очима, — то ж, прошу я вас, сама пристрасть. І прізвище пе подобалось, був погано ситуований, тобто не мав грошей і надії па них.

Вражений такою відповіддю Целіни Зигмунтовської, працівник музею Франка у блокноті записав: "Мені подобались брюнети... Так, врешті, воно сказане. Ясно і просто. Все міщанство цієї жінки, усе непорозуміння поета міститься в цих коротких словах: їй подобались... брюнети".

Про що писав Франко до неї в тих листах? — спитали її через багато років. Ах, хіба не зрозуміло, що про свої почуття, про любов. А конкретніше? Вже минуло стільки часу, стільки води уплило. Гарно якось писав, але... тепер трудно пригадати.

У 1888 році в "Kurjerze Lwowskim", була надрукована нова повість Івана Франка "Маніпулянтка". Українською мовою повість вперше була надрукована у збірнику "В поті чола", виданому у Львові в 1890 році. В польському варіанті головна героїня названа Зосею, в українському — Целею. Але тут цікава доля листів безнадійно закоханого в маніпулянтку Андрія Стоколоса. Він писав, як і Франко, листи, а Целя рвала їх на кусники і пускала за вітром зі свого балкона.

Цоліна Зигмунтовська твердила, що Франко буквально її переслідував. Вона йде з роботи, а він слідом. Вона зупиниться, — зупиниться й він. То тривало місяцями. Він, як школяр, боявся промовити до неї й слово, підступиги ближче, годинами вистоював перед її вікнами. Панну Журовську це смішило і злило одночасно...

Потім він зник. Аж одного дня знову з'явився на пошті в супроводі якоїсь гарної брюнетки. Вони стали збоку. і, поглядаючи на Целіну, щось говорили. Товаришки по праці сказали, що то дружина Івана Франка. Панна Целя полегшено зітхнула: нарешті буде мати спокій.

Через цього Франка Целіна мала одні неприємності. Навіть на роботі, якою так дорожила... Приніс одного разу книжку "На дні", просив, щоб панна Целя почитала. Коли ж її, оцю книжку, що була писана по-русинськи, побачила пані начальниця, то вихопила її з рук і шпурнула в куток кімнати. Як панна Журовська може брати таку книжку до рук! Та це ж встид на цілий світ! Нехай панна Журовська зараз же йде видавати пошту і більше не займається дурницями... Тепер трохи буде спокою.

"Ваша правда, пані, цілковита правда. Треба було аж нинішньої досадної научки, яку Ви, пані, дали мені, може, й без повзятого згори наміру, щоб створити мені очі на цілу

ненатуральність моїх відносин до Вас. Бо й справді, що я можу осягнути своєю глупою вразливістю? Ви, пані, не любите мене, не хочете й знати про мене і були настільки щирі, що дали мені пізнати се зовсім недвозначно. Спасибі Вам за се! І богу дякувати, що так воно сталося. Тільки сьогодні, під впливом острого болю, я вглянув глибше в самого себе, в саму вдачу свойого чуття, і пізнав, що ми не створені для себе, що коли б навіть Ви, пані, з такої чи іншої причини згодилися бути моєю, то се було би, може, для Вас і для мене найбільшим нещастям. Так, панно Целіно, любов моя справді така, що затроїла би Вам життя. Гаряча, пристрастна і заздрісна любов чоловіка з великим засобом фантазії, гарячої крові і самолюбства, чоловіка, якому доля в дотеперішнім житті поскупилася на все, що можна назвати взаємністю і особистим щастям, — така любов не знайшла би границь, швидко перемінилась би на шпіона, на скупа-ря, на тюремного сторожа і тирана. Дрожу на саму думку про ті копсеквенції, до яких вона могла б мене завести, про ті безконечні ряди дурниць і нетактів, які я зміг би наробити з любові, про ті муки, які причинювало б мені ненастанно те переконання, що Ви мене не любите, не можете любити, що гордуєте мною, що бридитесь мною... а згори знаю, що такого переконання Ви не могли б мені вибити з голови ніякими запевненнями, ніякими присягами. Мороз по мені пробігає на саму думку про ту пропасть, в яку я готов був кинутися, коли б один відрух Вашої руки не був зупинив мене впору. Так, спасибі ж Вам, дорога пані, стократ спасибі за ту хвилину болю, яка заразом пробудила в мені моральне єство, повернула мене до свідомості свого обов'язку"., Так писав Андрій Стоколос чарівній маніпулянтці.

Коли ж Целіну Зигмунтовську запитали, чи листи з "Маніпулянтки" не нагадували листів.Франка до неї, — вона вирішила не відповідати...

III

На початку 1890 року Целіна Журовська виїхала зі Львова. Куди? Ніхто не знав, тільки злі язики подейкували, що їй і нічого не залишалось зробити, як виїхати. Тітка померла, вийти заміж у Львові не вдалось, то чом би тепер не попробувати щастя десь на провінції.

Франко знав про смерть тітки. В його записнику з'являється вірш "Похорон пані А. Г.":

Так сталось! В труні металевій нині

Ота рука проклятая спочила.

Що ген-то в добрій чи лихій годині

Нас розлучила...

Цьому віршу судилось увійти у перший жмуток "Зів'ялого листя"...

Наприкінці квітня перемишльська щоденна газета "Glos Przemysla" надрукувала невеличке оголошення про те, що в місцевому костьолі 29 квітня відбудеться шлюб Яна Добржауського, магістратського секретаря, з панною Журовською. Ім'я панни не подавалось. Очевидно, було всім зрозуміло, про яку Журовську йде мова. Через деякий час це оголошення передрукував "Kurjer Lwowski", в якому на той час працював Іван Франко. Ім'я нареченої — Целіна Журовська.

Він повірив. Цикл першого жмутку "Зів'ялого листя;) завершується отим знаменитим епілогом:

Розвійтеся з вітром, листочки зів'ялі,

Розвійтесь, як тихе зітхання!

Незгоєні рани, невтишені жалі,

Завмерлеє в серці кохання.

В зів'ялих листочках хто може вгадати

Красу всю зеленого гаю?

Хто взнав, який я чуття скарб багатий

В ті вбогії вірші вкладаю?

Ті скарби найкращі душі молодої

Розтративши марно, без тями,

Жебрак одинокий, назустріч недолі

Піду я сумними стежками.

Відкрив другий жмуток "Зів'ялого листя" вірш "В Перемишлі, де Сян пливе зелений...". У тому Перемишлі тепер живе вона. Він багато разів їздив туди. Друзям навіть дивно, чого туди так зачастив Франко.

Відтак настав довгожданий спокій. Рана ніби загоїлась. Зовнішньо він став спокійний, тільки час від часу у його записнику з'являються вірші, подібні тому:

Чого являєшся мені

У сні?

Чого звертаєш ти до мене

Чудові очі ті ясні,

Сумні...

І несподівано на початку 1896 року Целіна знову з'являється у Львові. Сама, без чоловіка... Лигає тепер Франко довідався всю правду. Целіна не була ніколи замужем.

Недавно вдалось розшукати запис у книзі шлюбів перемишльського костьолу, в якому згідно із оголошенням "Kurjerza Lwowskiego" 29 квітня 1890 року повинна була братb шлюб Целіна Журовська з Яном Добржанським. У цій книзі під номером 104 є запис, що з Яном Добржанським 29 квітня 1890 року брала шлюб Анна-Марія Журовська, дочка Філіпа та Анни Валігурськоі, і що народилась Анна-Марія 23 липня 1864 року в Перемишлі за Засянню. Отже, не Целіна.

Тоді як розуміти оголошення у львівській газеті? І чому це оголошення було надруковане саме у газеті, в якій працював Франко? Чому не в іншій, адже було тих газет десятки?.. Друзі собі пожартували. Знали про Целіну, про те, що Франко пише їй листи. Потім наткнулись на оголошення в перемишльській газеті і вирішили надрукувати оголошення у "Kurjerze Lwowskim".

Про все це він дізнався лише тепер. Було боляче. Він думав, що Целіна насправді вийшла заміж.

Приїзд Целіни у Львів знову викликає у Франка неспокій. Біль, розпач, скарги на долю тепер сплітаються н одне. Для

Целіни він ніхто навіть тепер. Що він, жонатий мужчина, якого обсіли діти, може дати їй? Та й, окрім того, він же русин! Українець. Не для неї.

Львів для Целіни Журовської був тепер більш щасливим містом. Вона виходить заміж, її чоловіком стає Здіслав Зигмунтовський, людина видна, як було прийнято міряти в ті часи, працівник суду, отримує зарплату по дев'ятій шкалі судових чиновників — 2800 корон річно. Франко ж на цей час за каторжну працю в "Kurjerze Lwowskim" отримував тільки 100 корон щомісяця. Целіна досягла того, чого прагнула. Правда, товаришкам вона скаржиться, що вже надто старший від неї Здіслав. На цілих 23 роки. Але це просто-напросто кокетство. Зовсім випадково був віднайдений документ, що трошки спростовує це твердження Целіни.

У 1918 році, виявляється, Целіна Зигмунтовська звернулась у відповідні органи соціального забезпечення у справі пенсії, яка їй належиться, як вдові по високому чиновнику. Про себе вона подає дані, що вона 1856 року народження, а чоловік її, Здіслав Зигмунтовський, помер 1 листопада 1899 року, прослуживши 26 років і 4 місяці, і що останнім місцем його праці був Станіслав. Розрахунки показують, що чоловік був старший за Целіну на 14 років. Зі Здіславом Зигмунтовським Целіна винайняла невеличке партерове [24] помешкання по вулиці Вронських (тепер вул. О. Колесси) в будинку № 5. Якраз коло Лазарівського монастиря. Кімната складалась з покоїка, кухні. "Умебльовання — середнє". Пригадуєте п'ятий вірш з третього жмутку?

Покоїк і кухня, два вікна в партері,

На вікнах з квітками вазонки,

В покою два ліжка, відхилені двері,

Над вікнами білі заслонки.

На стінах годинник, п'ять-шість фотографій,

Простенька комода під муром,

Насеред покою стіл круглий, накритий

І лампа на нім з абажуром.

На кріслі при ньому сидить моє щастя,

Само у тужливій задумі:

Когось дожидає, чийсь хід, мабуть, ловить

У вуличнім гаморі й шумі.

Когось дожидає... Та вже ж не для мене

В очах її світло то блима!

Я, сумерком вкритий, на вулиці стою,

У рай той закрався очима.

Ось тут моє щастя! Як близько! Як близько!

Та як же ж далеко навіки!

І крається серце, та висохли сльози,

Огнем лиш пашіють повіки.

Гаряче чоло я в долоні зціпивши,

Втікаю від тихої хати,

Мов ранений звір той тікає у нетрі,

Щоб в своїй берлозі здихати.

В цей час Франко і Знгмунтовська познайомились ближче. Одного дня він прислав їй листа, в якому просив бути хресною мамою його дітей. Целіна відмовилась, бо сама на цей час чекала дитину. "Шановний пане, — написала вона йому на поштовій листівці 31 жовтня 1896 року, — прикро мені, що не можу задовільнити Ваше прохання, бо я не здорова..."

Всі вірші, що ввійшли до третього жмутку, написані у 1896 році. І відкривається цей цикл майже вбивчо і незвично. Після плачу і туги відразу вдаряє дзвін похорону:

Вона умерла! Слухай! Бам! Бам-бам!

Се в моїм серці дзвін посмертний дзвонить.

Вона умерла! Мов тяжезннй трам,

Мене цілого щось додолу клонить.

Щось горло душпгь. Чи моїм очам

Хтось видер світло? Хто се люто гонить

Думки в душі, що в собі біль заперла?

Сам біль? Вона умерла! Вмерла! Вмерла!

Ось бач, ще рожі на лиці цвітуть

І на устах красніє ще малина...

Та цить! І подихом одним не труть

Її! Се твоїх бажань домовина.

Бам-бам! Бам-бам!..

IV

Збірка поезій "Зів'яле листя" вийшла у Львові у 1896 році.

"Герой отсих віршів той, що в них виявляє своє "я", небіжчик, — писав у передмові до збірки Іван Франко. — Був се чоловік слабої волі та буйної фантазії, з глибоким чуттям, та мало спосібний до практичного життя.

Доля звичайно кепкує над такими людьми. Здається, що сил, спосібності, охоти до праці у них багато, а проте вони ніколи нічого путнього не зроблять, ні на що велике не зважуться, нічого в житті не доб'ються. Самі їх пориви не видні для постороннього ока, хоч безмірно болючі для них самих. Оттим-то, вичерпавши сили в таких поривах, вони звичайно застрявають десь у якімсь кугі суспільного життя і токанять день поза день, заважають собі й другим. Герой отсих віршів

скінчив трохи щасливіше: раз у своїм житті здобувся на рішучий крок і пустив собі кульку в лоб...

Пощо? Чи варто було трудитися, щоб пустити в світ пару жмутків зів'ялого листя, вкинути в круговорот нашого сучасного життя кілька крапель, затроєнпх песимізмом, а радше безнадійністю, розпукою та безрадністю? У нас і без того сього добра так багато! Та хто його знає, — думалось мені, — може, се горе таке, як віспа, котру лічиться вщіплюванням віспи? Може, образ мук і горя хорої душі вздоровить деяку хору душу в нашій суспільності? Мені пригадався Гетевий Вертер, і пригадалися ті слова, які Гете написав на екземплярі сеї своєї книги, посилаючи її одному молодому свойому знайомому. З тими словами і я подаю отсі вірші нашому молодому поколінню: Sei ein Mann und folge mir nicht nach" [25]".

У другому номері журналу "Зоря" за цей же рік появилась стаття Василя Щурата "Літературні портрети. Др. Іван Франко". "Крім агітаційної й епічної, — писав Василь Щурат, — знаходимо у Франка й чисту лірику, та сеї є вже значно менше. Зачислити до неї передовсім належить "Веснянки", цикл любовних поезій п. з. "Зів'яле листя", котрий можна вважати об'явом декадептизму в українсько-руській літературі, розумівся тоді, коли під декадентизмом будемо розуміти не ті оригінальні поетичні замахи, в котрих Макс Нордау бачить признаки умислових хворіб, але розумне і артистичне замислом ведене змагання до витвору свіжих оригінальних помислів, образів, зворотів мови і форм".

Збірка "Зів'яле листя", "така несподівана у творчості письменника", викликала гучний резонанс серед широких верств читача і не тільки тим. що була вершиною майстерності Франка, не тільки тим, що дехто, як В. Щурат, добачав у ній ознаки декадентизму.

"Платон розказує, — писав у своїх студіях про Івана Франка Михайло Мочульський, — що колись людина була цілісною і що тільки за кару розірвав бог її надвоє, а кохання — це не що інше, як власне змагання людини віднайти свою колишню половину. В цій легенді й міститься золоте зерно правди. Кохання це вічний пошук одної половини за другою під чарівні тони зачарованої скрипки. Коли половини знайшли себе й поєднались, тони скрипки затихають. Коли ж людина знайшла свою половину, але не поєдналась з нею, скрипка плаче сумно-тужливо, поки не пірвуться струни і не розіб'ється скрипка...

Хто ж була героїня "Зів'ялого листя" та інших любовних пісень Франка? Кому Франко сплів зі своїх незаспо-коєних мрій срібної туги, серцевих тремтінь такий запашний вінок пісень? Дехто каже у нас, що це Ольга Рошкевич надихнула нашого поета написати деякі пісні, а може, й усі пісні "Зів'ялого листя", а пок. Володимир Гнатюк казав мені, що героїнею "Зів'ялого листя" є невідома нам ближче папі Зигмунтовська і на доказ показував мені Франків лист до нього з Ліпіка, в якому була згадка про неї. Нехай біографи шукають джерел Франкового натхнення, — ми тим часом любуймося срібними відгомонами чарівної Франкової скрипки".

Вже на час виходу збірки навколо неї почались жваві суперечки, котрі й не припинились потім. Одні, говорячії про творчість Франка, замовчували про "Зів'яле листя" або ж говорили про неї між іншим, що, мовляв, є така "випадкова" збірка ліричних поезій у Франка; вороже настроєна критика, або, як любив говорити сам Франко, — "воріженьки", ніколи не обминали нагоди, щоб не нагадати про те, що у Франка, "отого проводиря мас", є, крім всього, ще й такі речі, як "Зів'яле листя", від котрої явно пахне декадентизмом, або, поетичніше "висказуючись", — мінорним настроєм.

Для одних і других Франко був лише каменярем, котрий мусив лупити важким кайлом по скалі і більше про ніщо не думати. Ніби йому заборонялось страждати, любити, закохуватись, плакати...

Отже, суспільність уже звикла, що Франко має бути набатом совісті, дзвоном на сполох та отим нагуєвицьким Самсоном, що має хитати колонії імперії та прокладати дорогу прийдешнім поколінням. Відхід убік, в особисте, для нього вважалось не тільки гріхом, але й злочином.

Відповідь Франка Василю Щуратові з приводу декадентизму "Зів'ялого листя" якось не дуже привернула до себе увагу, а сам вірш "Декадент", хоч і став надзвичайно популярним і пізніше увійшов у шкільні підручники, тлумачився як "життєва платформа" Франка-борця. Найдивніше в цій історії було те, що ніякого шуму, ніякого декадентизму ніхто не зауважував, коли друкувались у свій час окремі вірші, що пізніше ввійшли до збірки. Вони не викликали суперечок, коли, наприклад, були опубліковані у збірці "З вершин і низин". Тепер же ж, коли появились у "Зів'ялому листі", — викликали шум. Змінились-розділились погляди, хоч, як писав С. Шаховський, автор монографії "Майстерність Івана Франка", невідомо, з чого той шум зчинився...

У 1908 році перед членами чернігівської "Просвіти" з рефератом про творчість Івана Франка виступив Михайло Коцюбинський. "Але людина, — твердив він, — яка б вона сильна не була, не може жити самою боротьбою, самими громадськими інтересами. Трагізм особистого життя часто вплітається в терновий вінок життя народного. У Франка є прекрасна річ — лірична драма "Зів'яле листя". Це такі легкі, ніжні вірші, з такою широкою гамою чувства і розуміння душі людської, що, читаючи їх, не знаєш, кому оддати перевагу: чи

поетові боротьби, чи поетові-лірикові, співцеві кохання і настроїв".

Цей реферат був надрукований лише у 1917 році. І в ньому теж відгомін отих суперечливих думок щодо збірки "Зів'яле листя". М. Коцюбинський поставив її в один ряд з кращими збірками Франка, одначе протиставив її творам громадської тематики.

Безперечно, у світлі відомих фактів можна добачити велику долю автобіографічності поезій "Зів'ялого листя". Три жмутки — три періоди любові, кожен з яких починається якимсь фактом, якоюсь подією і закінчується теж якимсь фактом чи подією. Зустріч, знайомство, любов ліричного героя, і "не надійся нічого", з уст героїні, — зміст першого жмутка. Другий жмуток — смуток за втраченим, оплакування... Третій — відчай за втраченим назавжди, коли вже нічого чекати, після чого вже не варто жити...

Коли ж була затіяна суперечка про те, кому ж все-таки, тобто якій "чарівній незнайомці", має належати збірка, то виявились справді дивні речі. Багато віршів Франко написав і особисто подарував іншим жінкам. Правда, тут не потрібно забувати однієї дуже суттєвої деталі: Франко розглядав свою лірику як літературну фікцію з правами громадянства, а тому, наприклад, вірші, написані для Юзефи Дзвонковської, він з цих же міркувань посилав Уляні Кравченко. До честі Уляни Кравченко, вона не приписувала цих віршів собі.

Спроба прокоментувати збірку з позицій автобіографічності настільки ускладнилась, що зайшла в тупик. Можна було подумати, що Франко "замітав" сліди, щоб не викрити імені "цієї одної". Писав же ж:

І ти прощай! Твого ім'я

Не вимовлю ніколи я...

Стало зрозумілим, що коментування збірки, її тематики та емоційності біографічними даними, уривками із приватного листування, — мало що пояснює... Спогади М. Мочульського про Івана Франка підвели риску під всіма попередніми спробами...

Але факти... Факти не давали спокою. Отже, зі Здіславом Зигмунтовським Целіна Журовська брала шлюб у Львові 15 лютого 1896 року. Після цієї дати починаються вірші, що ввійшли до третього жмутка збірки. Що це? Випадковість? Про всі або майже про всі свої твори Франко залишив якісь спогади; залишилось якесь листування, з котрого можна судити, як визрівав задум написати ту чи іншу річ. А про "Зів'яле листя", якщо не рахувати листа до Кримського 1898 року, — ні слова... А може, прийнявши до уваги останній факт, шлюб Целіна у 1896 році, — можна й по-іншому протрактувати три жмутки "Зів'ялого листя"? Перший жмуток — знайомство з героїнею, її відмова та байдужо-вбивче: "Не надійся нічого". Бідний герой, як сказав би Франко, отримавши гарбуза, вирішує, що його шанси марні, а тому поступається з дороги. В автобіографічному плані це звучало б так: Франко одружується, тобто герой виходить із гри. Але знову "сумні рефлексії". Рана від попереднього не загоїлась. Мучить туга. Це — другий жмуток. Третій — героїня втрачена назавжди. Виходить заміж. Все зникав. Франко залишається Франком, а герой гине. Сам обрав собі таку дорогу. Так хотів — і так сталось. Для чого жити, коли таке життя... Ось і весь "декадентизм"...

Франко і в "Зів'ялому листі" залишився вірним собі. Він не виправдав хоровитої реакції ліричного героя драми на особисті

втрати. Він виніс йому свій вирок, хоч вироку не було винесено коханню. Збірка "Зів'яле листя" з цього погляду аж нічим не вирівається з ряду: "Лиш боротись — значить жить". Знову пригадайте, як Іван Франко просив і Ольгу Рошкевич, і Юзефу Дзвонковську, тобто тих жінок, котрих кохав, оцінити вчинок Антігони Софокла — особисті втрати, жертви і громадський, загальний обов'язок. Збірка "Зів'яле листя" є теж відповіддю на поставлене питання. І чи тільки тут? У своїх речах, які тим чи іншим способом відштовхувались від, назвемо тепер це життєвим досвідом, Целіни Зигмунтовської, — і тут витримана ця лінія до кінця. І в "Лелі і Полелі", і в "Маніпулянтці", і в "Перехресних стежках" — всюди буде дотримана лінія особистого щастя і громадського обов'язку. Герої "Леля і Полеля" твердо визначили свій обов'язок служіння народу, — і от з'являється в їх житті Регіна, "женщина чи звір?" — запитається Франко у "Зів'ялому листі". Примара особистого щастя збиває героїв з обраного шляху, любові кидається під ноги найдорожче. Топчеться те, чому поклялись служити, в чім їх священний обов'язок. Не виправдовує їх Франко, хоч і розуміє, і прирікає на самогубство.

Якщо такий осуд Франка в "Лелі і Полелі" викликає співчуття, жаль за Лелем і Полелем, то інший вже відтінок ця думка мас в "Перехресних стежках". Ця повість теж зв'язана з Целіною, точніше, зв'язана з уявою про Целіну. Тут головна героїня теж названа Регіною і ніби підтримує якийсь невидимий зв'язок з Регіною з "Леля і Полеля". Повість була написана по тих десятьох роках муки, про які писав Франко в листі до А. Кримського. Спочатку вона в 1900 році була надрукована в "Літературно-науковому віснику" і в цьому ж році вийшла окремим виданням. Якщо вчинок Леля і Полеля, їх самогубство ще носять якийсь стихійний характер, то не самогубством закінчує своє життя герой повісті адвокат Рафалович. Силою обставин він доведений до найкритичнішого моменту життя і попередні герої, напевно б, вхопилися за

"отсей маленький інструмент, холодний та блискучий", але Рафалович цього не зробить. Він знайде сили вистояти. Вистоїть і після цього, коли згине сенс його особистого життя — Регіна...

V .

У Львові Целіна Зигмунтовська після одруження зі Здіславом Зигмунтовським довго не затримується. Чоловік одержує вигідну посаду при суді в Станіславі, і вони виїздять туди. 1 листопада 1899 року Зигмунтовський помер. У 1900 році вдова Зигмунтовська перебирається до Дрогобича, де спільно з місцевим учителем Войтовичем купує будинок і живе в ньому разом з сином Здіславом та донькою Софією.

Целіна Зигмунтовська ще продовжує тривожити уяву Івана Франка і він розшукує її. В листі до дружини з Ліпіка, де Франко був на лікуванні, він пише: "Ми тут щоночі розмовляємо з Целіною — вона, розумівся, в Дрогобичі..."

Після Дрогобича Целіна Зигмунтовська разом з дітьми повертається до Львова. З адресних книг можна довідатись, що справи у Целіни йдуть погано, вона часто змінює місце проживання. У 1912 році вона живе по Личаківській, 56 (зараз вулиця Леніна); у 1913 — 1916 роках по вулиці Генінга, 10 (зараз Харківська).

Сім місяців (з грудня 1914-го по червень 1915 року) вона живе у Франка. Після того, як приїхав з Нагуєвичів племінник Франка Василько, Целіна залишає дім Франка, син вступає до війська, а вона оселюється недалеко — вул. Софії, 16 (зараз вул. Івана Франка, 120). З 1918-го по 1936 рік вона з дочкою та її сім'єю живе по вулиці Снопківській, 8. Це фактично всі документальні дані, що відносяться до особи Целіни...

Збереглось вісім листів її до Івана Франка. Вони звичайні, буденні, прості. Часом писані поспіхом на куснику паперу олівцем або ручкою. Два листи відносяться до 1887 року і почерком справді різняться від інших. Один лист з 1896 року. Решта п'ять — з 1912 — 1914 років.

У 1912 році, коли Франко їде до Криворівні, то ключі від хати він залишає Целіні Зигмунтовській, котра акуратно звітується перед господарем, що нового на ґаздівстві. "Вже від трьох днів ходжу до вілли, щоб смажити овочі, — писала вона Франку 19 липня 1912 року. — Панна Анна 17. 7 поїхала. Приходив муляр, щоб побілити кухню, але я не знала, що йому сказати. В кожному разі, добре би було, щоб він це зробив у моїй присутності, бо я припильную.

Собака дуже мізерний, не хоче їсти каші з молоком, то добре би було купити йому якихось відходів, аби не постив, а я вже якось з богом проживу. Може би, пан був ласкавий вислати якийсь гріш... Прошу користатись зі свіжого повітря і вживати купелів, бо тут усе в порядку. Злодії нічого не вкрали".

У 1914 році Франко відпочиває у Василя Якіб'юка разом із сином Целіни Зигмунтовської — Здіславом. Мати хвилюється за сина, а тому пише до Криворівні: "Вельможний Пане! Вибачте, що пишу на чвертці паперу, але сьогодні неділя і не маю ніякого іншого..." Вона просила, щоб Франко дбав за сина, не давав йому пити холодною молочка, а тільки підігрітого... Звичайні листи...

Занепокоєний початком війни і тим, що у Львові хвора дружина, Франко просить Целіну заопікуватись Ольгою. Целіна згоджується... Всю решту можна довідатись з листа Франка до Василя Якіб'юка... Важко повірити, а навіть і допустити, щоб

саме так, як пише у цьому листі Франко, склались відносини між ним та нею...

У 1940 році, коли було організовано музей Івана Франка в його колишньому будинку по вулиці Понінського, 4, і його першим директором став син Франка Петро, — одного погідного осіннього дня сюди у супроводі дочки завітала жінка, котра дуже хотіла бачити Петра Івановича. Вона назвалась Зигмунтовською. На диво, Петро Франко знав її і був справді здивований, що Целіна Зигмунтовська ще живе. Вона ж була ровесницею батька...

Як виявилось, Целіна Зигмунтовська прийшла до Петра Франка з невеличкою просьбою: пан Франко тепер всіма шанована людина, депутат Верховної Ради УРСР, про пана Франка тепер пишуть усі газети і поміщають його фотографії па першій сторінці і пані Целіна сама з них довідалась про Петра; то чи пан би не допоміг їй, як вже старшій жінці, як товаришці батька, котрий, як пану, певно відомо, написав про неї книжку, "Маніпулянтка", виклопотати у нової влади для неї... гарний будиночок. Тепер же ж так багато поляків повиїздило в Польщу, то багато будинків пустують. Вона вже нагледіла один такий у Брюховичах. З городиком, садком, альтанкою. Але от куди звернутись, у кого просити, вона не знає. Може би, пан Франко допоміг? Петро обіцяв допомогти, і, як твердить його дружина, вони обоє незабаром відвідали Целіну Зигмунтовську в її новому будинку в Брюховичах.

З цього часу Целіна Зигмунтовська стала частим гостем музею, її можна було побачити у президіях багатьох зборів чи конференцій, які проводив музей. Вона охоче погоджувалась на зустрічі з учнями шкіл, студентами інститутів та університетів. На одних з таких зборів у Львівському університеті Петро Франко, згадуючи про останні роки життя батька, сказав, що тут, у залі, сидить жінка, яка на час хвороби

Ольги Федорівни Франко замінила їм маму. Він показав на Целіну і назвав її ім'я. Целіна Зигмунтовська встала і розкланялась публіці як стара артистка, коли їй нагадують про минулий успіх...

Броніслав Овчарський, колишній лікар Франка у притулку, вважав за потрібне оповісти читачам "Вільної України" про Франка і Целіну Зигмунтовську. Обласна газета прийняла статтю Овчарського і йшла мова про те, щоб надрукувати фотографію Целіни. Все йшло добре, але в один прекрасний день у музей прийшла Целіна і рішуче заявила проти того, щоб її фотографія була надрукована. В тих нових газетах так погано друкують знімки, що можеш сам себе не впізнати; ні, пані Зигмунтовська становчо проти того, щоб її на старість років так страшно і несправедливо публічнти. Стаття не була надрукована, фотографія пропала. Пропав і зошит, в якому тодішні працівники музею записали спогади Целінп Зигмунтовської. Тільки недавно вдалося віднайти уривки з тих спогадів, але фактично вони не внесли нічого суттєвого до того, що було відомо про неї.

Про зустріч Ольги Федорівни Франко з Целіною Зигмунтовською у тільки що створеному музеї Івана Франка одна з тодішніх наукових працівників залишила наступні спогади:

"Пан доктор був дуже, дуже добра людина, — знову повторювала стара жінка і хотіла продовжувати, однак, раптом зупинилась: вона дивилась у широко розкриті двері, де на тлі розкішно обмебльованої кімнати стояла дрібна, худа постать.

Стара жінка, як заворожена, підводилась зі свого місця за столом і, велика, завжди проста і маєстатична, йшла назустріч тій, що наближалась.

"О, пані Зигмунтовська!.. — тихо промовила прибула і простягнула на вітання руку. — Як же ви постаріли!"

"Так, життя не щадило нас, пані Франкова, обидві ми не ті вже, що колись". Тепер вони сиділи поруч... Ця драматична зустріч перебила інтерв'ю, що його ми мали з Целіною Журовською-Зигмунтовською для праці про Івана Франка.

"Що сталося з вашою хатою в Криворівні?" — запитує Ольга Федорівна.

"В Криворівні? У мене не було там ніякої хати", — здивовано відповідає Целіна.

Обличчя Ольги Федорівни прояснилося:

"А самі ви бували в Криворівні?"

"Ні, я ніколи не була в Криворівні. Це мій син Здіх був там одного літа з паном доктором".

Ольга Федорівна схоплюється з місця: "Я зараз угощу вас чаєм, пані Зигмунтовська, сидіть, сидіть, я за хвилину вернуся".

І пані Целіна знову зосталась з нами. Вона бере в руки, нервово крутить у пальцях рисунок прекрасної жіночої голівки, що лежить тут на столі.

"Відки він?"

"Це було після поштового іспиту, тоді випало було мені трохи волосся і мусила його втяти. Відсіля ці кучері... — каже

пані Целіна. — Один знайомий нарисував мене в альбомі, і я видерла картку".

Дивлюсь на цей профіль і порівнюю його з оригіналом: ті самі риси, той самий тонкий, трохи загнутий ніс, те саме енергійне підборіддя. Тільки очі, хоч у тій самій оправі, помутніли вже і уста, такі прекрасно закроєні на портретику, сьогодні сухі, старечі уста.

...Але входить Ольга Федорівна, несучи перед собою тацю з чаєм і закускою.

"О, вже є чай, прошу пийте! — заохочує Ольга Федорівна, кладучи перед Зигмунтовською пахуче пливо в тонкій порцеляні. І зараз потім одним віддихом: — Мої діти дуже не любили вас, пані Зигмунтовська. Тоді, як я була хвора, а ви управляли господарством в нашому домі. Вони були дуже цим не задоволені".

Срібна ложечка нервово дзвонить об порцеляну, пані Зигмунтовська благальне дивиться на нас, але ми не приходимо з підмогою: пощо відбирати бідній Ользі хоч таку слабку тінь переваги? Та пані Зигмунтовська пошукала в закамарках пам'яті і питає спокійним тоном:

"Правда, пані Франкова, що у вас були близнюки? Я знаю, що були, а мені це заперечують. Бо колись, — це було в часі мого короткого подружнього періоду, — пан Франко написав листа і просив бути кумою вашим дітям. Я сподівалась тоді дитини, тому не могла прийнята запросин".

Сто раз наново переживані події впоздовж цього нікому не потрібного 40-літнього життя удови стають в чергу.

"Це було 96 року, — відповідає Ольга Федорівна. — Хрестили ми тоді дітей, поки віддавали їх у школу. Ні, це були ніякі близнюки. Кумів було щось дві чи три пари. Кумували Кобринська, Коцовська. Прошу, чому не їсьте тістечок?"

Пані Целіна несміливо бере в пальці тістечка — і в тій самій хвилі вона чує:

"А ви забрали нам усі гроші, через вас ми дуже бідні були".

Тістечко випадає з рук Целіни. Вона зривається з місця:

"Я ніколи не брала ніяких грошей від пана Франка, та й за що мала б брати? Як я повдовіла, він писав мені і питав, чи не треба мені підмоги, але я ніколи не просила у нього грошей".

Целіну заспокоюють, саджають на місце. Справді, за що вона могла брати гроші від Франка, якого відкинула, бо він не був брюнетом, не мав "гарного прізвища", ані доброї посади? Від Франка, з яким ніколи не зблизилась, хоч він писав їй і кидав на вітер листівки, зміст яких вона вивчила напам'ять пізніше, коли довідалась про ціну його словам. Тепер це була постаріла краса, що манила Франка бачити за нею виплід власної фантазії, уяви. їй зараз вірять. Але так само легко вірить їй Ольга Франко і рада скинути з серця ще один болючий здогад, який зродився колись у Києві, де вона вперше почула від сестри, ким була для Франка ота чарівна маніпулянтка, що її колись показав Франко за поштовою перегородкою.

Тепер вона сміється, нагадавши щось, і говорить до Целіни:

"Пам'ятаєте, як я налякалася, що ви хочете мене зарізати?"

Пані Целіна сміється теж і розповідає, як колись до неї зайшла Ольга Франко, а вона чистила картоплю великим кухонним ножем. Ольга тоді злякалась..."

Це літературно оброблені спогади. Свідком зустрічей Ольги Франко з Целіною Зигмунтовською в ті часи була і теперішня працівниця музею С. М. Дутко, та сама Дутко, яка сама одна врятувала музей Франка під час бомбардування Львова на початку війни і зберегла важливі експонати в часи окупації. Ці зустрічі, твердить С. М. Дутко, надовго виводили зі спокою Ольгу Франко.

З котрогось дня вона чекає її приходу знов. Целіна не приходить. Ольга не може дочекатись. Так потрібно багато з'ясувати, заспокоїти душу. Інколи, чекаючи на неї, Ольга виходить з хати, сідає на терасу, цегляний підмурівок паркану, і чекає. Там з-за згину вулиці має показатись Зигмунтовська... Осінь така щедра. В повітрі бабине літо... Легенький вітер гонить його між трави, дерева. Змішує з опалим листям. Листок з клена летить тихо, кружляє, а потім падає. Десь палять вогнища. Дим робить все навколо якимсь мрійливим, спокійним. Так, як тоді в ту осінь, коли вони познайомились з Ольгою Рошкевич.

Ах, скільки опалого листя... Вітерець ворушить її посивіле волосся. Так добре... Вона сидить і ніби дрімає. Думки перебивають думки.

Як почуєш вночі край свойого вікна,

Що хтось плаче і схлинув гірко...

Цю пісню співає тепер часто. Схоплюється, витирає сльози, що такі неслухняні і заступають від білого світу очі. Чому не йде Целіна? Чому?

Якось, не дочекавшись, попросить її адресу. Повертається щаслива і розповідає, що пила з Целіною чай, говорили про Франка...

Невідомо, коли померла Целіна Зигмунтовська. Не збереглось ніяких документів. Працівники музею зафіксували, що з певного часу Целіна перестала приходити до музею, і аж потім вони довідались, що вона померла весною 1941 року, зламана паралічем. Дружина Петра Франка стверджує, що жила останній час Целіна Зигмунтовська в Брюховичах під Львовом. Цьому перечать записи працівників музею 1940 року. Вже надто часто відвідує музей старенька Целіна Зигмунтовська, в гості до неї ходить Ольга Франко. С. М. Дутко твердить, що саме а цей час Целіна Зигмунтовська жила поруч: вул. Франка, 120. Крім цього свідчення, інших доказів немає. Цілком ймовірно, що жила Целіна Зигмунтовська недалеко від Франка, а потім, отримавши будиночок у Брюховичах, перенеслась жити туди, де і померла.

В чому її вина? Вини ніякої немає. Була звичайна жінка, яких повний світ. Мала свої плани, свої розрахунки. Чи винна була в тому, що її обрав за об'єкт свого "невиплаканого серця" Франко? — ні... Знову декілька фраз з передмови до "Зів'ялого листя": "Я вирозумів лиш стільки, що небіжчик влюбився був у якусь панночку, дістав від неї коша (видно, розумна панночка була, знала, який муж їй потрібний), а потім мучився своєю любов'ю довгі літа, поки його улюблена не вийшла заміж". От і все. Але чому, чому він говорив про свою любов до Ольги Рошкевич всім? Гордився цією своєю першою світлою любов'ю. Не приховував перед ніким, чим зобов'язаний цій жінці... Чому мовчав про Юзефу Дзвонковську і чому взагалі так боявся

вимовити ім'я Целіни? Боявся загального міщанського осудження, отого награного пуританізму, громадської опінії? О, коли б можна було його зрозуміти... Чому, нарешті, про них, про Ольгу, Юзефу і Целіну, він так майже байдуже оповів в листі до А. Кримського?

6 вересня 1889 року на клаптику паперу, який потім ледве можна було прочитати, він напише сонет:

Ні, не любив на світі я нікого,

Ось до чого додумавсь ум болющий,

І серце, мов слимак в шкарлющі,

Не корчилось від дотику живого.

Я навіть не любив себе самого, —

Занадто ясно погляд невсипущий

Глядів у той темний кут душі най (...),

Де глупоти і підлоти так много.

Лиш привиди, а не живі істоти

В житті любив я і за ними йшов.

Слова без змісту, руки без роботи.

І от вони живу зіссали кров

Із серця мого і обдерту, в сльоти

І студінь вигнали мою любов.

Він не відшліфує цю поезію, не знайде відповідного слова і так залишить незакінченим вірш. Що це? Хотів сам відповісти на питання, яке так мучило його? Хотів розібратись в самому собі? Хотів покінчити з примарам'л і знову з розв'язаними руками кинутись у бій? Коли б міг це так легко зробити...

Знайти відповідь у "Зів'ялому листі"? Це неймовірно... Розгорніть попіл із зотлілого листя і в тихому шарудінні знайдіть тиху скаргу:

Я не тебе люблю, о ні.

Люблю я власну мрію,

Що там у серденьку на дні

Відмалечку лелію...

"О ні", можна повторити за ним, тут нічого немає зів'ялого. Тут кожен листочок береже красу давнього розквітлого гаю, що видавався раєм на землі. Правда, контури тих листочків знищені, обпалені любов'ю, — і хіба не від цього горе ще більше? Він сам признавався, що саме це горе не зміг втопити в широкім-глибокім морі, бо вже в криниці, значно меншій від того моря, на дні, йому вигравала зірниця, далека, небесна, недосяжна. Хіба у цьому всьому читача не може вразити, що всі ці порівняння, метафори, епітети, той стан вразливості вже десь промелькнув, вже десь був зафіксований. Навіть більше — цей весь арсенал ніби звідкільсь примандрував і осів тут, в тих віршах, вже опорожнений, опустілий, зболений... Так, це вже

було. Було в отих листах, що писались до Ольги Рошкевич, в тих віршах і перекладах, зроблених для неї. То він, Іван Франко, колись присягався Ользі, що він сильний, що витримає все на світі, але стане безпомічним, коли побачить її горе, її сльози:

Лиш коли на те личко чудове

Ляже хмарою жалісна туга,

І болюще дрожання нервове

Ті усточка зціпить, як шаруга,

І докір десь у горлі пропаде,

І в знесиллі опустяться руки,

І благає підмоги, поради

Прошибаючий погляд розлуки,

Отоді мое сердце стискав,

Мов кліщами, холодна тривога...

Чи оця пристрасть тепер не розгорілась від того, що колись давно, "в дні юності", як писав у одному вірші, він побачив, як йому здавалось, щастя. Потім він вперго шукав його знову. А його не було. І от тепер воно знову промайнуло перед ним казковим корабликом з пурпуровими вітрилами. Він кинувся, але виявилось, що все це лише примара, ілюзія. Ця ілюзія ще більше загострила його біль, нагадала про "дні юності",

нагадала про все те, що було дороге та болюче для нього. Він не знав, як втишити цей біль. Він навіть сам собі не зміг дати відповіді на питання, чи любов є добром, чи злом. Не міг. Він любив і був людиною. Його любов, котра народилась колись давно в маленькому, закинутому в горах Лолині, промайнула холодною тінню в Юзефі Дзвонковській, щоб весь біль, муки, радість, горіння вселити в особу Целіни Зигмунтовської. Чи вина її в цьому?

Частина четверта

ЖІНКА, КОТРА БУЛА ПОРУЧ..

1

"З теперішньою моєю жінкою я оженився без любові, а з доктрини, що треба оженитися з українкою, і то більш освіченою, курсисткою. Певна річ, мій вибір був не архіблискучий, і, мавши іншу жінку, я міг би розвинутися краще і доконати більшого, ну та дарма, судженої конем не об'їдеш".

(З листа І. Я. Франка до А. Ю. Кримського)

Тільки взимку 1885 року Іван Франко зумів уперше вибратись до Києва. "Давно вже я збирався і гаряче бажав звидіти Україну і Київ", — писав він у листі О. Кониському. Основною метою поїздки було "склонити тамошніх людей, щоби допомогли заснувати часопис літературний. Головна користь з тої поїздки була та, що я пізнав людей; щодо часопису, то небагато вийшло добра. Кияни згодилися дати ледве 500 руб. на перший рік, та й то по частям. І справді, мені прислано руб. 300, але до часопису не прийшло".

Мова про такий часопис велась з тих пір, відколи указом 1876 року царський уряд заборонив українську мову, і, таким чином, українські письменники були позбавлені друкованого органу. Кияни розуміли, що організація часопису можлива тільки за межами дії царської Росії, а тому більшість українських письменників та діячів культури, що на той час згрупувались навколо київської "Громади", культурно-освітньої організації ліберально-буржуазного напрямку, звернули свої погляди на Львів, як один з найбільших центрів української культури. В свою чергу Іван Франко та його однодумці теж були зацікавлені в своєму журналі, де можна було б друкувати правдиві реалістичні твори. Але для цього потрібні були гроші, яких у Франка не було. Саме за цим і звернувся до киян. У Київ Франко поїхав сам, а не з групою галичан, як стверджують у своїх спогадах кияни. Зупинився Франко в пансіонаті "Минеральные воды", власником якого був Володимир Качала, знайомий О. Кониського, до якого фактично і їхав Іван Франко. Володимир Качала був галичанином, закінчив Віденський політехнічний інститут, досконало вивчив цукроварну справу, а тому його до Києва на свої заводи запросив відомий фабрикант Терещенко. На цьому ж заводі, де директором Володимир Качала, на посаді хіміка працює шкільний товариш Франка Гладилович, через якого київська "Громада" підтримувала зв'язок з Галичиною. Дякуючи Кониському та Гладиловичу, Франко замешкав у пансіонаті разом із Сергієм Киричинським, який після закінчення Тернопільської гімназії тепер вчився у Київському університеті на медичному факультеті. Йому дорого обійшлося знайомство ч Франком. У 1886 році у нього було проведено обшуг, знайдено празьке видання "Кобзаря" Т. Шевченка, вчинено допит про зв'язки з Іваном Франком та іншими прогресивними людьми, — і молодому медику було відмовлено залишитись працювати викладачем у Києві. Уряд вважав, що краще буде для Сергія, коли він попрацює десь на провінції, а тому направив його земським лікарем у глухі села

Чернігівщини, де незабаром Сергій, підірвавши здоров'я, вмирає.

У цей час до Києва прибула делегація російських вчених, опікуватись якими "Громада" доручає Павлу Житецькому, відомому вченому та письменнику, пізніше члену-кореспонденту Російської Академії наук. До цієї групи пристав і Франко та разом з нею відвідує Андріївську церкву, Лавру, Софію, залишки будов княжих часів та ще не добудований Володимирівський собор. Франко, як це часто бувало з ним, сам почав розповідати про історичні події тих часів. Іван Якович, як його називають кияни, приємно здивував усіх своєю обізнаністю і відразу припав усім до вподоби. Як скаже пізніше Микола Вороний, Франко "швидше належав до типу безпосередньо-щирих і простих наддніпрянців, ніж до специфічно-рафінованих галичан з їх плиткою, меркантильною вдачею, з застарілими забобонами і пристосованістю до дрібнобуржуазного трибу життя. Франко — це розмах і енергія, поєднана з елементарною простотою, але він перевищував наддніпрянців своєю культурою, хоч і не любич і не вмів виставляти її напоказ".

Франко дивує киян не тільки своїм інтелектом. "Кого б я не зустрічав із своїх знайомих (а їх у мене у той час було чимало) і вітався з ними, — говорив Гнат Житецький, — Іван Якович теж ввічливо знімав свою шапку і вітався з ними. "Що це? Ви всіх отих людей теж знаєте, добродію?" — запитався я. Франко усміхнувся і відповів: "Ні, нікого; а це вже у нас такий закордонний звичай вітатися зі всіма, хто вітається з супутником своїм на вулиці..."

У Києві, як цього й слід було чекати, Франко знайомиться з багатьма письменниками та діячами української культури, в тому числі і з Лисенком, якого зачаровує співом галицьких пісень. Лисенко просить Франка вислати тексти цих пісень, що

Франко і зробив, повернувшись невдовзі до Львова. 22 пісні, котрі прислав Франко великому композиторові 13 грудня 1885 року, лишили в душі Лисенка любов до пісенної творчості Галичини...

Саме в цей час, підпільно, українська молодь складає читанку для дітей під назвою "Веселка". Пізніше вона була надрукована в Галичині під псевдонімом Андрія Молодченка. Молодь часто збиралася то на квартирі В. Наумента, то у М. Лисенка, а то й у Є. Трегубова, який жив за Сінним майданом на Львівській вулиці у будинку приватної колегії П. Ґалаґана, де він працював учителем. Ця посада йому далась нелегко, бо був Єлисей Кипріянович учнем і приятелем Михайла Драгоманова, "профессора и смутьяна". Отримавши посаду, Трегубов і далі підтримує зв'язки з "профессором и смутьяном", інформує його про стан речей у Росії взагалі, а зокрема на Україні, а перед київським градоначальством виправдовується тим, що з Драгомановим він родич, і то якось не випадає "от родства отрекаться". Не відрікається Єлисей Кипріянович і від багатьох емігрантів, котрі, рятуючись від царської охранки, вимушені були покинути батьківщину, і постійно з ними підтримує контакт. І справді, він земляк М. Драгоманова, з Полтави, де народився у 1848 році, і справді, М. Драгоманов навчає блисея Кипріяновича у Київському університеті, котрий Трегубов закінчує у 1872 році... І справді, Трегубов "не отрекается от родства", бо під вигаданими прізвищами тіток, дядьків пересилає М. Драгоманову інформацію про терор на Україні, про дії царської охранки. Цією ж інформацією буде користуватись М. Степняк-Кравчинський при написанні своїх творів. Після закінчення університету Є. Трегубова направляють працювати вчителем словесності у Глухів, а відтак у Курськ. У Курську сталась неприємна історія. Молодий вчитель дав дітям проаналізувати байку Крилова "Осел и Соловей" у присутності "предводителя дворянства", котрий надзвичайно любив пхатись у справу виховання дітей по

школах. "Предводитель дворянства" почув себе ображеним і вимагав взагалі позбавити Є. Трегубова викладацьких прав, але якось минулося, і Трегубова як "штрафного" вчителя перевели працювати у Сумську гімназію.

У Сумській гімназії вчителькою підготовчих класів працювала Антоніна Хоружинська, котра тільки недавно закінчила Харківську гімназію і, дякуючи клопотанню родичів та опікунів, отримала цю посаду. У 1876 році Антоніна Хоружинська стала дружиною Єлисея Трегубова, і вони вирішують перебратись у Київ, де молодому вчителю словесності обіцяли друзі місце при колегії Ґалаґана.

У Трегубова Іван Франко і познайомився з Ольгою Хоружинською, молодшою сестрою Антоніни. Родом Ольга, як і, зрештою, всі Хоружинські, з Слобожанщини, з маленького села Борки на Харківщині, в якому вона народилась 10 квітня 1864 року. Батько Ольги, Федір Васильович, був "титулярным советником" і по роду служби дуже часто переїздив з сім'єю з місця на місце. Дітей у сім'ї було багато. Діти жили то при батьках, коли це дозволяло помешкання, а коли ні, то їх, як згадує Антоніна, "розпихали" по бабах та тітках, а найчастіше відсилали в село Тимофіївку коло Сум. Смерть захопила титулярного радника в невеличкому містечку Красний Кут на Богодухівщині. Сім'я залишилась без засобів до життя, і мама почала працювати вчителькою місцевої двокласної школи. В цій школі і здобували освіту старші її діти. Праця сільської вчительки остаточно підірвала здоров'я матері, і вона змушена була покинути вчителювання і переїхати у Тимофіївку. Антоніну і Ольгу вдалось "пристроїти" до гімназії в Харкові, а брата до чоловічої 1-ї харківської гімназії за державний рахунок.

Після смерті матері у 1875 році па плечі старшої Антоніни лягають турботи про сім'ю. Вона влаштовується працювати

вчителькою у Сумській гімназії і забирає до себе молодших сестер. Опісля вдається влаштувати одну із сестер у Московський сирітський інститут, а Ольгу — до Харківського інституту шляхетних дівчат. В Сумах Антоніна зустрілася з своїм майбутнім чоловіком Є. Трегубовим. У Києві молоде подружжя Трегубових активно включилось у життя "Громади". Єлисей Кипріянович входить у склад редакції "Киевской старины", виконує обов'язки коректора, і скарбника, і кур'єра.

Саме тоді, коли у Києві був Франко, з Харкова приїздить Ольга Хоружинська. Позаду інститут шляхетних дівчат. Тепер вона стала слухачкою Вищих жіночих курсів. Курси зробили свою справу, і Ольга із слобожанської провінціалки стала розвиненою і освіченою дівчиною з демократичними поглядами.

Ольга, як свідчила Антоніна, "була привітна й дотепна" і відразу "впала в око" Франку. Він їй теж сподобався. Дійсно, така енергія, такий розмах, культура, розум. Куди до нього тутешнім "ухажорам". Та й зовнішність — гарні очі, високий лоб... Франко часто навідується до Трегубових, і Ольга потім своїм товаришкам розповідає, що Франко людина "передових поглядів", на жінку дивиться, як на товариша і друга, сподвижника у боротьбі. Перед Ольгою Франко не приховує, що йому такий друг і потрібен. Саме зараз...

II

На початку березня Франко повертається у Львів і незабаром просить Є. Трегубова посватати за нього Ольгу. Єлисей Кипріянович чемно відповів, що у них немає такого звичаю сватати когось до когось, а крім того, Ольга така людина, що зуміє вирішити свою долю сама. Нехай він, Франко, сам звернеться до Ольги.

Іван Франко. Ользі Хоружинській. Львів, 4 вересня 1885 року: "Ви, певно, й не надієтесь листа від мене, а щонайменше здивуєтесь, що се нараз приплило мені по так довгім часі, як ми бачились, писати до Вас.. А діло, про котре хотів писати Вам, ось яке. Що сказали б Ви, якби який-небудь галичан, приміром, я, приступив до Вас з просьбою: будьте моєю дружиною, моєю жінкою?.. Я на хвилину лишаю на боці те, що може сказати Ваше серце... Припускаю тілько, що серце Ваше не скаже безглядно veto, — бо в такім разі всяка дальша розмова неможлива і безхосенна, і коли б справді серце Ваше було противне сему ділу, то я надіюсь, що Ви одним одвертим і щирим словом зробите конець усім моїм мріям і надіям.

Ну, але сли так зле не буде, то що скаже Ваш розум? Поперед всего він може повстати проти зв'язку з чоловіком, живучим в другім государстві, серед інших порядків і зовсім чужих людей та обставин. Я дуже добре розумію всю вагу сего аргументу; знаю, як тяжко чоловікови, що зжився з певними обставинами і людьми, покидати їх, покидати родичів і свояків і йти за границю, та ще й до чоловіка, котрого майже зовсім не знаєш".

Він запевнив Ольгу, що така вже жіноча доля: приходить час, і треба йти з батькової хати між чужі люди з чоловіком. Але хіба між Галичиною та Києвом є китайський мур? Хіба зв'язки з родиною не можна підтримувати? "Мені здаєсь, — намагається переконати він її, — що кожда людина щира і спосібна — а за таку я вважаю й Вас — зможе жити і привикнути у нас, бо зможе знайти у нас роботу, хосенну для загалу і близьку єї серцю. А се, мабуть, нечувана річ, щоб хто вмер з нудьги при роботі, котра єму мила і з котрої він бачить користь для свого народа".

А любов? Як бути з нею? Ах, Олю, мила Олю, хіба ж ця любов дається тільки розумом, знанням? "Хіба вона не так, як

той дух, що віє, куди хоче? Хіба ж вона не приходить через ніч, не виростає з тихої симпатії, з уподобання частише навіть, ніж рівности думок і переконання? Знане, взаїмпе поважане, схожість думок і переконань дають їй тривку і здорову підставу, дають їй поле до розвитку і зросту, се так, — але се діло зовсім осібне, не маюче нічого спільного з першим почином того чутя..." Так писав Франко 1885 року.

Пригадайте його листи 1875 року до Ольги Рошкевич, сповнені палкої пристрасті. Лист до Ольги Хоружинської холодний і розсудливий. "В Галичині, — пише він, — аби тілько руки, а діла всякого доволі найдеся. Чи схочете занятися школою, обученєм дітей, чи так-таки працею пропагандовою між жіноцтвом, чи працею літературною або науковою, до всего сего найдете у нас поле і спосібність..."

І Ольга приймає пропозицію Франка. (Лист від 12 вересня 1885 року). Правда, ще нерішуче... 29 вересня Франко пише їй: "Значиться, не тільки розум Ваш тягне на мій бік, але й чуття відзиваєся. А коли так, то чим же відповідь Вашу називати нерішучою? Для мене вона зовсім рішуча і приносить мені більше, ніж я міг і надіятися". Правда, Ольга писала Франку, що для остаточної відповіді вона мусить ще переговорити з "одним родичем з Одеси" та, крім всього, їй дуже соромно, що вона не вміє добре говорити та писати по-українськи. "Нехай се зовсім не конфузить Вас, — заспокоює її Франко, — що недобре виражаєтесь по-українськи. Пишіть хоч і по-московськи. Кожде Ваше слово, на якій воно мові буде, для мене рівно дороге і миле. Адже ж я знаю, що Вам ніде було вивчитись української мови, — так чого ж ту встидатися? Нехай ті встидаються, котрі не дають українцям вчитись на своїй рідній мові".

Згода Ольги стати дружиною Франка наводить страх на її родичів, які вважають, що Ольга не здає собі справи, що

робить, на що зважується, її почали відраджувати, а то й просто залякувати. Делікатно кажучи, Франко не такий вже й ідеал, який випестила у своїй уяві молода курсистка. Чи зможе вона, вихована в зовсім "інших традиціях і умовах", стати помічником Франку та його соратником. А ще хай Ольга знає, що він, кажуть галичани, "з тюрем не вилазить". Він принциповий і не поступається у своїх переконаннях. Нарешті, Галичина — чужий край. Як її там приймуть?

Ольга мала над чим задуматись. І все ж таки, геть сумніви, вона буде дружиною Франка!

Є. Трегубова цікавлять "питання економічні", тобто на що Франки будуть жити? "Нам прийдесь, — пояснює Франко Ользі, — хоч би тілько перших кілька літ, вести житє літераторське, об тім, я думаю, і самі Ви знаєте". А життя літераторське на той час у Франка виглядало так: "За редакцію "Зорі" місячно 25 зр., т. є. річно 300 зр. Се, надіюсь, зміниться з новим роком на ліпше, і я думаю, що з того жерела мені прийде minimum 400 зр. річно. За кореспонденції до "Kraju" квартально minimum 50 зр., значить, річно 200 зр. Співробітництво з варшавським "Ateneum", до котрого мене запросили, мусить принести також не менше 200 зр. З львівських газет, Краківської академії і з інших дрібніших праць — 100 зр. річно".

Коли всі прибутки Франка порахувати, то виходить, що можна рік-два протриматись. Як-не-як, а 800 зр. — все-таки гроші. А коли Ольга допоможе йому отримати доступ до російських газет і журналів, то можна надіятись, що річний дохід з літературної праці буде виносити 1000 зр. Ну а як видатки? На скромненьке життя двох людей, за підрахунками Франка, потрібно мало. За хату — 20 зр., за прислугу — 5 зр., світло, паливо і таке інше — 5 зр. На їжу (сніданок і вечеря — кава або чай, а порядний обід брати з трактиру) — 24 зр. щомісяця. Отже, на рік видатки на найпеобхідніше будуть

виносити 640 зр. Решта, тобто отих 160 зр., можна буде видавати на одяг. Згідно з тодішніми прейскурантами на 160 зр. можна було собі дозволити скромненький чоловічий костюм та скромненьке жіноче плаття. Лиш би бути обутому, одягненому та не зовсім голодному.

"Я зовсім не числив, — запевняє Франко Ольгу, — і не числю на ніяке Ваше придане, а коли воно у Вас буде, хоч яке-небудь, то завсігди повинно бути для нас родом асекурації [26] в разі яких непредвижених случаїв, а не жерелом до щоденного житя".

"Зоря" нагло з нього насміється, обіцявши йому пост головного редактора, інші львівські газети та журнали будуть йому пропонувати по 2 — 3 копійки за рядок, його повісті ніколи не будуть нагороджені першими преміями. Заборгованість за видання буде рости з місяця на місяць. Але все це попереду. Він навіть ніколи не досягне того рівня, щоб могти голосувати...

"Питання економічні" Ольгу не лякають. Вона теж буде працювати і не збирається, як "декотрі баришні", сидіти без праці. В Галичині вона почне з того, що стане вчителькою. "Ви кажете, що чуєте до пего (вчителювання. — Р. Г.) ще найбільше спосібности і охоти. Се добре, хоч я маю надію, — підтримує її Франко, — що Вам не доведесь коштувати бакалярського хліба, хіба що схочете робити се для власної приємності. В такім разі Ви могли б легко найти занятє в яким-небудь пансіоні або що. А коли ні, то в публічній школі без польського і рус-кого (як Ви кажете "галицкого") язика у нас не обійдетесь. Ну, та сему лиху швидко зарадити можна, обох тих язиків не штука навчитись".

Франко радіє, що Ольга відважилась через кордон подати йому руку і поділяти його трудне самотнє життя. "Як ви

представляєте собі наше остаточне подружене? Коли? Як? А поперед всего, чи і коли Ви бажали б собі мого приїзду до Києва? Скажіть, не затіняючись, бо отеє вже зима йде, а я думаю, що з початком 1886 року, починаючи 30-й рік життя, я міг би й почати й нове житє, родинне..."

Ольга не відповідає. Як написати йому, що всі навколо її відмовляють... А якщо й справді вона не зможе бути Франкові помічником, соратником, другом? Не витримає. Що сказати йому? Що страшно? Що страшно перед невідомим? Чи сказати просто — "ні"? Зранити і без цього зранене серце? Зрештою, він хоче, щоб вона, Ольга, була його дружиною. Значить, він вірить в неї. Як бути?

"Коли впрочім, — пише їй Франко 24 листопада 1885 року, — писанє чинить Вам так велику і неодолиму прикрість, то я звільняю Вас від обов'язку відписувати на мої листи; тільки будьте ласкаві сказати Єлисею Кипріяновичу, а він мені відповість, і будете мати спокій".

Якби він знав, що творилось тоді з нею... Вона просить його почекати. До червня. У червні вони зможуть побратись.

"Те, що Ви нашу свадьбу відкладаєте на іюнь місяць, мені дуже сподобалось", — згоджується він з рішенням Ольги. Справді, гарна пора, можна і Україну побачити краще, ніж зимою. Можна трохи "заробити грошенят". Все буде добре, от тільки не треба мовчати. Потрібно писати кожен день до нього листи. Нехай це буде її обов'язок. Йому від цих листів добре. Ну й справді, докоряє їй Франко, як розцінити ту мовчанку, та ще й після листів, котрі починались словами "Любезный Друг"? Хіба немає про що говорити? Адже ж весілля у червні а скільки не виясненого! Хіба вона, Ольга, мала дівчинка чи дитина, котрій кортить мати на собі шлюбну білу сукню і зелений вінок, "а котрій зовсім рівнодушне те, кому при тій оказії подає руку і

що він опісля з тою рукою зробить... Невже ж таки... Вас зовсім успокоїли мої попередні листи, помимо того, що в них осталося дуже багато непроясненого і не зведеного в гармонію? Чи, може, Ви так і читали їх, що сего недобачили?"

Як пояснити йому, що все це не так? Досить. Вона сама скаже своє слово. Ні до кого потім не буде мати претензій. Вона заявила, що все обдумала, зважила і не відступить від даного слова бути дружиною Франка. Все!

За "Ваш листок я мусив хоч крихітку полюбити Вас, — пише Франко Ользі Хоружинській 10 січня 1886 року. — Після такого, доволі грубого подразнення з моєї сторони, показалась мені Ваша щира і ясна душа в гарнім світлі. Раз рішившись іти зо мною в незвісну дорогу, Ви не почуваєте й сумнівів ніяких, хоч знаєте згори, що дорога та трудна".

Франко не кривить душею. "Я мусив хоч крихітку полюбити Вас"... Так, Ольга знає, що ніколи їй не скаже і не напише того, що колись писав другій Ользі — Рошкевич. Нехай та далека і загублена любов буде його зіркою. Нехай! Вона ж буде тою, хто піде з ним поруч. Буде ділити з ним кусник черствого хліба; буде ділити з ним горе, біду, все... Буде його захисником і пристанищем. Зробить те, на що не відважилась ще ні одна жінка...

Вістка про заручини Франка з Хоружинською швидко облетіла Львів. Як? Хіба тут, у нас, мало порядних дівчат, що аж мусив їхати до Києва? Тільки ота вдавана вихованість і порядність галичан примушує "поздоровляти" Франка з тим, що він "змінює свій стан супружий", — тобто жениться.

Антоніна Трегубова переконана, що Ольга погодилась стати дружиною Франка, "бо не має уявлення про Галичину і

галичан". От коли б побачила, то все було б по-іншому. І, збираючись їхати до Михайла Драгоманова в Женеву, Антоніна вирішує "прихопити" із собою Ольгу. Нехай вона побував у Львові, "придивиться до Франка на місці". Нехай зрозуміє, що таке Галичина. Антоніна постійно твердить Ользі, що, не дивлячись на те, що Франко "проскрібований", що він сидів у тюрмі, що його й надалі переслідують, але він є і залишається "хорошим женихом". Хіба вже того, твердила Антоніна, не вистачає, що він популярний, що про нього всі говорять, а молодь до нього тягнеться? Хіба цього замало? Уяви собі, Ольго, що Франко взяв би якусь попівну. Не потрібно думати за гроші, за хліб, за помешкання. А якою б гордою стала оця попівна. Скільки би то радості було, коли б прийшла на якийсь концерт, а там оголошують, що буде виконана піспя, яку написав Франко, її чоловік! Отой, що в новому гарному костюмі, в чистій сорочці! Отой, іцо тут під боком, коло мене. Якими би то очима дивились па неї, па оцю вибрану таким чоловіком, що хоч і відсидів своє (всі ми були молодими і всі ми не без гріха!), але тепер порозумпів, "взявся за розум". То вона його навернула на путь істини, аякже. Від заздрості всі б потріскали, а особливо ті "ревальки"-суперниці, в котрих що не чоловік, то картяр чи п'янчуга... Ім'я, ім'я! — ось чого бракує, і цим іменем Франко міг би когось ощасливити! А яке майбутнє! Міг би при порядній жінці професором або й послом стати. Все решта, панове, дурниці! Головне не минуле, а то, що є. А ти чим станеш для Франка, Ольго? Чим? Захистком? Ти й сама потребуєш захисту. Побачиш...

Оці "порядні" потім не раз будуть говорити й позаочі, а то й прямо Ользі в очі: "Ось узяв росіянку, панянку, та ще й бідну. Взяв би галичанку, міг би й вибрати багатеньку". Дійсно, чогось той Франко недооцінював отих "багатеньких галичанок", які про себе самі співали, що мають "найсолодші губки", "найрумяніші щічки" і все вище норми. А як потім "жаліли" Франка! Нігті гризли від того, що не ощасливили

Франка, не стали тими галичанками, котрі б забезпечили поетові "вигідного життя".

Львів 1886 року справив на сестер неабияке враження. Антоніна та Ольга не могли надивуватися тій вдаваній ввічливості і чемності галичан, які з усіма здороваються на вулиці, ніби всі один одного знають. Сестри відвідали знайомих по Києву, оглянули рясні пам'ятки культури та архітектури міста, або як скаже Антоніна: "Бачили уніатські церкви і взагалі все те, що було цікаве".

Зупинилися сестри у пані Шухевич, яка зараховує себе до патентованих патріоток. Коли Ольга запитала у пані Шухевич про Франка, та зробила здивований вигляд, нібито ніякого Франка не знає і взагалі знати не хоче. Та й політика, твердить пані Шухевич, це справа чоловіків. "Назначения" жінки в іншому, а щоб не було скучно, пекельно скучно, жінці потрібно "атракцій", наприклад, "балів", які влаштовувала "Просвіта". Тут можна було показати себе в повному блиску та "параді", показати і подивитись па "нові моди", зачіски, повправлятися у патріотизмі.

Саме на таку забаву і повела сестер папі Шухевичева. Франка серед веселої публіки Ольга не побачила. Та й, взагалі, якщо б він сюди заявився, то чи не повтікали б всі "з залі"? Соціаліст же.

У Львові Ольга і Франко часто зустрічаються і остаточно домовляються про шлюб. По від'їзді сестер Франко висилає Ользі свою метрику й обіцяє, що згідно з київськими вимогами роздобуде довідку, що нежонатий, хоч, правду кажучи, сам дивується, у кого її отримати. "Ну, та се біда невелика — розпитаюсь у наших юристів", — пише він Ользі з цього приводу. А головне, він пише про свої почуття до Ольги: "По Вашім від'їзді щось таке зо мною сталось, що я й сам не знаю.

Немовби мені половину життя взято, такий я почувся слабий, безсильний і безвладний. Се, мабуть, була натуральна реакція після тої несподіваної і великої радості, яку Ви вчинили мені своїм приїздом. Як я Вас люблю, Олічка! Як горячо бажаю я бачити Вас щасливою! Одного тільки боюсь, щоб щастє не вбило мене!"

Після того листа були інші, сповнені щирості й доброзичливості наречених. Іван Франко повідомляє про себе, про свої справи, про батьків. Він оповістить їй, що його батько був сільським ковалем, що мати його вдруге вийшла заміж за Гриня Гаврилика, котрого він тепер зве батьком, що після смерті матері вітчим женився ще раз.

У відповідь Ольга пише про себе, про те, що Олена Пчілка та її дочка Леся Українка запрошують їх по весіллі приїхати на декілька днів у Колодяжне.

18 березня 1886 року Франко повідомляє Ольгу, що розшукує нову квартиру, щоб уже десь із 15 квітня оселитися у ній. На нове господарство від В. Федоровича він отримав трохи грошей, так що е принаймні з чого починати життя. "Я роздумував собі так, що ніякого устройства, ніякої мебелі ані нічого купувати тепер не буду аж до Вашого приїзду. Признатись, не розуміюсь я на таких річах, і все-таки краще буде, коли Ви самі виберете і устроїте все так, як Вам буде до вподоби. Щодо квартири, то думаю, що вистарчить для нас дві кімнати і кухня, глядітиму тілько, щоб було сухо, світло і не дуже далеко від городського центру та тихо". По приїзді Ольги до Львова він планує поїхати в Нагуєвичі представитись | вітчиму та мачусі, а коли вже отримає відпустку, то поїдуть разом "у далекий і тихий куточок у гори...".

У відповідь Ольга пише хвилюючого листа, розповідає про своє сіре й малоцікаве дитинство... Вона усвідомлює, що жити

їй у Львові буде важко. Але Франко її потішає: "Оскільки я собі представляю наше будуще житє, — пише їй 6 квітня 1886 року, — то ми повинні старатись звести круг себе товариство з молодіжі, старатись прояснювати молоді голови, приводити їх до роботи... Мені здаєсь, що з нашої тихої й скромної хати повинна виходити струя нового, могучего руху, котрого елементи вже тепер проявляються на всіх кутках нашої Галичини і котрий при нашій помочі повинен міцніти і ширшати, — руху реального і розумного народолюбства. Знаєте, Олічка, що житє тільки тоді житє, коли його движучою силою єсть ідея; а моє дотеперішнє житє, хоч і як не раз тяжке, було тим хіба щасливе і гарне, що ніколи ніяка невзго-дина не могла мене зовсім втиснути в грязь, ані збити на хвилю з ідейної дороги. Все і всюди я чув у собі сю силу, чув в ній собі таку опору, що не міг упасти. Помимо слабого здоров'я я в тій силі находив невичерпану і невтомиму енергію... Ще подумаєте, що хочу похвалитись перед Вами. Ні, сего я не хочу. Я тілько хотів би вказати Вам, куди, в якому напрямі й на будуче тягне моя вдача. В многих зглядах я мужик, простий і неотесаний, хоч чуткість на всякий грубий дотик сильно у мене розвинена".

В останньому з передшлюбних листів до Ольги Франко повідомляє, що гроші на поїздку в Київ є. Про цю поїздку до Києва і її мету він повідомив Елізу Ожешко. Вона привітала його і радить зробити у Києві шлюбну фотографію у салоні Валерія Висоцького, який поєднував у своїй особі фотографа і поета.

16 травня (4 за старим стилем) 1886 року в Павлівській церкві в Києві відбувся шлюб Івана Франка з Ольгою Хоружинською, про що в книзі записів тієї церкви було занотовано: "4 мая. Жених — австрийский подданый, литератор, Иван Яковлевич Франко, греко-униатского исповедания, тридцати лет, первым браком; невеста — дочь

титулярного советника Федора Васильевича Хоружинского девица Ольга, православного вероисповедания, двадцати двух лет, первым браком. Таинство брака совершил священник Симеон Трегубов с диаконом Григорьевичем.

Поручителями были — по жениху: статский советник Петр Кириллович Любимов и технолог Филарет Юрьевич Гладилович; по невесте: фабричный инспектор Киевского округа Измаил Орестович Новицкий и студент университета св. Владимира Виктор Владимирович Игнатович".

Про весілля Івана Франка і Ольги Хоружинської залишилось багато спогадів. Близькі Ольги згадували, що Франко не привіз із собою необхідних документів, потрібних для одруження іноземців із підданими Російської імперії, а тому весілля відбулося не у квітні, як хотіла Ольга, а в травні. Ольга, як стверджує Антоніна, вважала, що травневі шлюби нещасливі. Вона мріяла про красиве весілля: щоб молодий ішов до шлюбу у фраку та білих рукавичках, а вона у фаті і щоб неодмінно їхали четвіркою білих коней. Нічого подібного, звичайно, не було. Щоправда, молодий позичив фрак і білі рукавички, але до церкви йшли пішки. Та і як же їхати, коли церква була поряд і відділялась від квартири Трегубових лише вузеньким коридором.

На додачу перед виходом до вінця Франко побачив у бібліотеці Є. Трегубова один дуже цікавий давній документ і тут же у весільному одязі сів вивчати його.

Ті білі коні довго тривожили хвору уяву Ольги. Вона часто розповідала про них, а тому не дивно, що багато хто в це увірував. Людмила Старицька-Черняхівська у своїх спогадах пише, що молоді таки виїжджали кіньми з їх дому і ніби, коли бричка рушила, коні почали бити, — і тут всі згадали старе повір'я: б'ють коні — значить, бути шлюбу нещасливому...

Ольга до останніх днів жалувала, що вони обвінчались у травні. Якби у квітні, може б, життя склалося щасливіше. Франко і Ольга сфотографувалися у салоні В. Висоцького. Пізніше Франко вишле шлюбну фотографію Елізі Ожешко, вона збереже її і віддасть у музей Франка, що був тоді при Науковому товаристві ім. Шевченка.

На весільний обід було запрошено багато гостей і передусім тих, хто горнувся до "Громади". Молодих вітали, бажали здоров'я, успіху, багато дітей і "многая літа". Павло Житецький, поздоровляючи молодих, сказав, що в їхньому шлюбі він бачить відтворення сокровенної мрії українського народу, розділеного кордоном, про возз'єднання. Ці слова гості зустріли оплесками. Хтось крикнув "гірко", і молодий розгубився, не знаючи, що робити. Тоді Єлисей Кипріянович підказав йому. Після поцілунку Франка Ольга заплакала...

Київська таємна поліція слідкувала за Франком. Генерал Новицький дав розпорядження "зорко смотреть и докладывать" за всім, що відбувається на квартирі у Трегубових.

Опіка жандармів була така відчутна, що молоді змушені були виїхати з Києва. На вокзалі гості, які їх супроводжували, продовжували виголошувати тости, промови. Прощаючись, Є. Трегубов прошептав Ользі на вухо: "Глядіть, Ольго, щоб жилося Франкові добре вдома, а інакше вас отруять..."

Після від'їзду Івана Франка над учасниками весілля почалося слідство. На допит були викликані Трегубови, Житецький, Старицький та інші. На квартирах було проведено обшук. Симеона Трегубова, який вінчав молодих, звинувачували в тому, що він дав шлюб соціалістові. За всіма було встановлено таємний нагляд. Власникові пансіону

"Минеральные воды" В. Качалі, де зупинявся Франко, було відмовлено у російському підданстві.

Після цих подій кияни вважали, що відтепер Франкові назавжди заборонять в'їзд на територію Російської імперії. Справді, в'їзд Франкові був заборонений, але пізніше, в 1892 році, за розпорядженням міністерства внутрішніх справ. Про цю заборону сам Франко довідався аж 1897 року, про що повідомив "Громадський голос":

"Тов. д-р Іван Франко хотів удати у власнім інтересі до Росії, тим часом російські урядники не пустили його за границю Австрії, заслонюючись якимсь секретним циркуляром, про котрий навіть російський консул у Львові не знає нічогісінько". Коли Наукове товариство ім. Шевченка делегувало Франка па археологічний з'їзд у Києві, Іван Франко звернувся до генерал-губернатора М. Драгомирова з проханням зняти цю заборону: "...Нижеподписавшийся... никогда ни в каком предосудительном действии ни в самой России, ни вообще против России уличен не был и в настоящее время намерен прибыть в Россию исключительно с научными целями, то надеется, что ваше превосходительство не откажет его прошению". Генерал-губернатор не задовольнив прохання Франка.

III

У Львові Іван Франко та Ольга вселяються у "партеровій кам'яниці" на вул. Голембій, 9 (нині вулиця Глібова). "Патріотичний" Львів одруження Франка з "росіянкою" чи, у кращому разі, "малороскою", зустрів неприязно. Львів'яни їх уникають, і вони живуть самотніми. "Живемо, як пустельники", — писав у той час Франко.

Лиш Осип Маковей часто навідує Франків і веде щоденник "про свої візити". Ось один із перших записів відвідин: "Фронт займають два покої і кухня. Укладання дуже поодиноке: в першій кімнаті два ліжка, комод, стіл, закиданий паперами. В другій кімнаті стоять шафи з книжками, стіл з паперами і ще кілька предметів. Простота можлива. З вікон видно Львів і замок". Франки, знаючи про матеріальну скруту Маковея, запрошують його обідати. Маковей записує: "Шість днів я в нього обідав".

На новий, 1887 рік Ольга їде до рідні в Київ, вона збирається стати матір'ю.

"Відколи ти виїхала, — пише Франко, — я прямо стався сам не свій, чую, що мені хибує цілої половини мого существа. Еге, Олічка, признаюсь тобі, я й не думав сам, що так сильно зжився з тобою. Ходжу цілими годинами по хаті, то по вулиці, щоб заповнити нуду, хапаюсь до роботи і рука опадає..."

Франко пише про те, як ходив шукати нову квартиру, та всюди великі ціни, а тому найкраще пересидіти в старій до літа, а там, може, ціни впадуть. "Бюджет наш на сей місяць так обтяжений, що бог його знає, як звести кінці... Рахунки записую всі докладно, так що, надіюсь, приїхавши, не будеш мала за що мене висікти. Здаєсь, після всего сказаного й зовсім лпшнє додавати, що я здоров і о тобі щохвилі згадую". Ольга прийшла до нього у найтяжчі хвилини життя, Ольга врятувала його. Вона — його спокій, його пристанище і захист.

З осені 1887 року Франко змінює квартиру і переходить жити па вулицю Зиблікевича, 6 (нині частина вул. Івана Франка). У Франків народився син, якого назвали Андрієм і ласкаво кличуть Андрусем, або Андрусиком. Василь Щурат про Франка того часу пише так: "Тоді Франко звертав на себе увагу

прохожих не так занедбаним виглядом, як... гарно вишитим по народному передом і ковніром сорочки".

Франко залучає Ольгу до громадського життя, вона стає його помічником. Вона живе, як любив говорити Франко, цільним життям, її цікавить етнографія, вона пише і висилає Н. Кобринській для "Першого вінка" жіночого альманаху свою розвідку про бойків. Вони щасливі.

На світ одне за одним з'являлись діти. У 1889 році народжується Тарас, у 1890 — Петро і в 1892 — дочка Ганна, яку в сім'ї кличуть Гандзею.

Гаразди [27] Франків — бодай ворогу не бажати. Колись рахував Франко, що його заробіток прокормить його і одягне. А він так і залишився бідним і не доробився до "порядного фрака". Син Петро, наприклад, згадував: "На торжествені прийняття батько одягав чорний "шлюсрок", рідко фрак. По однім своїм ювілею сказав, оглядаючи фрак: "Можна підносити на руках, але не треба роздирати позиченого фрака".

Василь Щурат просто щиро дивується, які в цей період у Франка друзі. По дорозі з роботи в "Кур'єрі" Франко завертає до будки шевця-полатайка; недалеко від полатайка на Франка чекає дід-прошак, а ще трохи далі — садівник, до якого Франко пролазить через дірку в паркані. Василь Щурат, згоряючи від цікавості, теж пролазить у дірку за Франком і не може надивуватись, як просто і звично ведуть між собою розмову Франко і садівник (!). Цю розмову Василь Щурат запам'ятав, щоб потім не обминути її увагою у своїх спогадах:

" — Сливки маєте ліпші вже? — спитає Франко. — Бо тут якось були ще потверді". — "Якось тут жінка продавала, то не знаю. А нині одна в одну, м'яка і солодка, як цукор". — "То при

вас подобріли?" — "Як не вірите, пане, покушайте або хоч помацайте, прошу". — "Сливка не дівка — шкода мацати. Зважте кіло".

Ольга і Франко дивують навколишніх своєю простотою у поведінці. Михайлина Рошкевич, сестра Ольги, залишила спогади, що стосуються перебування Франка з Ольгою в Болехові у Наталії Кобринської: "Раз вибрались обоє (Франки) на рибу і просили мене, щоб я зайшла до них. Я вийшла, міркуючи, що вони вже повинні вертатись. В самім центрі міста бачу з моста, що вони недалеко бродять по воді і ловлять рибу руками попід камінням. Я звернула вбік і не мала охоти наближатись до них; я гадала, що вони будуть ловити рибу на вудку. Вони побачили мене і вже спрямували додому. Франко мав підкочені по коліна штани, в одній руці ніс черевики, сурдут, закинений на однім плечі, а в другій руці — рибу, посиляну на ключці.

Франкова також виглядала дуже негліжово, несла на вудці на лівім плечі перевішану свою мокру сорочку.. Я собі подумала, що от здалася б Франкові жінка, котра б вважала на зверхність. Але вона пристосувалась цілком під нього: під той час (вона) дуже гордилася ним.

Я ішла від них на малій віддалі, і Франкова сказала мені з прикусом, чи, може, я соромлюся, що вони не вдягнені відповідно? Я на це відповіла, що мені черевики тиснуть, то не можу поспішати, а вона: "Баришня хоче, щоб нога малою здавалася?" Франко ішов задумавшись, і коли ми відставали, він чекав, щоб порівнятися зі мною. Дійшли ми так до плебанії, де на хвіртці стояв д-р Геньо Озаркевич (він тоді закінчував медицину) і спостерігав нас, підсміхаючись. Обмінялись ми з ним поглядами, і було нам ніяково, що це — в місті, де нам і так доводилось чути від пань-польок: "Які то наш Франко дзівни".

По-різному говорять про Ольгу. Практичні галичанки не можуть наговоритися про той "демократизм" Ольги. Уявляєте, прошу я вас, приходить до неї селянка і приносить на продаж суниці. Хоче якісь там грошенята, а та знаєте що? Дає вдесятеро більше і каже: "Як, то скільки разів треба згинатись по суниці, щоб назбирати, і так мало жадають за них".

Про те, що Ольга Франко була непрактична, мусив знати весь світ. Хоч би через оті кляті суниці, які Ольга купувала у босих селянок. Ті селянки просили один крейцар, а непрактична Ольга платила 10. Або ж таке: в хаті нема що в рот положити — одна квашена капуста, холод такий, що чорнило в каламарі замерзає, а вона останні гроші віддає на випуск "Життя і слова". Діти без сорочки, — а вона між людьми збирає гроші, аби випустити "З вершин і низин" другим виданням.

Швагер [28] Наталії Кобринської, вчитель гімназії Григорій Величко, у спогадах, написаних в 1925 році, був схильний вважати, що Франко, "оженившись з Ольгою Хоружинською, потрапив нещасливо". "Безумовно, — погоджується він, — Хоружинська була на свій час освіченою людиною, курсисткою, з багато поступовішими поглядами, ніж у галицьких дівчат за тих часів, але вона не була дібраною дружиною для Франка. Вихована в вигодах, в буржуазній родині, звикши до послуги, вона не була доброю господинею, не вміла дати ладу хаті й забезпечити своєму чоловікові вигоди і спокійного життя; в буденних справах не вміла вона пристосуватись до обмежених фінансових ресурсів Франка і задовольнитись малим та тісним колом родинного життя".

Дивно, що Григорій Величко закидає Ользі, нібито вона не захотіла задовольнитись "малим і тісним колом родинного життя". Не хотів і був проти цього її чоловік — Франко.

"На Україні, — продовжує Г. Величко, — вона була б зовсім на місці, а в Галичині не вміла собі дати ради. їй доводилось без служниці самій працювати, самій варити, мити підлогу, але все це робилося без ладу, системи, і в хаті у Франка панував нелад і хаос, не було вигоди, а був нестаток, дарма, що Франко заробляв досить добре, і галицька жінка могла б утримати рівновагу й дати своєму чоловікові та родині спокійне й вигідне життя. Такою б жінкою була Ольга Рошкевич і взагалі майже кожна інтелігентна галичанка, що звикла змалку жити в тісних відносинах і мусила змалку вчитися хатнього господарювання".

Під благозвучним поняттям "інтелігентної галицької дівчини" розумілося: вміти вести домашнє господарство, читати молитовники і "книжки моральні" (під оцим всім розумілась освіченість); крім того, — смачно варити, вишивати, пекти "торт віденський празниковий" для прийняття гостей, пильнувати за дітьми, навчати їх науки божої і бути патріоткою.

Дехто вважав, що "її одинокою провиною було те, що вона вийшла заміж за Франка в чужі для неї, мізерні галицькі обставини. Сама вона була добра, чула до людського горя, але непрактична в житті, не навчена до біди, не підготовлена до того, щоб великій людині влаштувати безтурботне життя".

Ольгу Франко звинувачували ще й у тому, що вона була "малороска" і ніколи не навчилася добре української мови та зовсім не відчувала "глибини чуття до народу, що мав Франко". Здається, в цьому й усе лихо. Звідки Григорієві Величку було знати, що Ольга перевозила нелегальну літературу, що вона "на мушці" в австрійської та російської поліції і, керована вмілою рукою Франка, викопує ризиковані громадські доручення?

Ольгу звинувачували навіть найближчі Франкові товариші. Що ж тоді говорити про решту! "Не принесла великого приданого", не пристосувалась до вузьких галицьких відносин, Франко "заробляв добре", а вона "розтринькувала гроші".

Листування Франка з Ольгою було опубліковане набагато пізніше, — 1956 року в "Літературній спадщині", т. 1, і Величко та інші не знали, як було насправді.

У серпні 1889 року, на четвертий рік життя з Франком, над Ольгою пронеслась буря. У травні Ольга отримує листа від Є. Трегубова, в якому він просить її прийняти у себе групу киян, котрі приїдуть до Львова, серед них Дегена та його сестер. Сергій Деген, студент Київського університету, має намір вивчати історію української літератури 1830 — 1840 років. Приїхавши до Львова. Деген спочатку зупиняється у готелі, а опісля перебирається до Франка, і якраз на той час Ольга була в Нагуєвичах.

Згодом приїжджають і його сестри — Наталія і Марія. Приїхали вони для того, щоб, як занотовує у своєму щоденнику Осип Маковей, "побачити Галичину (гори), навчитись трохи ліпше говорити по-українськи, а через щоденну розмову пізнати і нас". Сестер Франко відвозить в гори до священика Кузіва в село Дидьова, затримується там на тиждень і, як фіксує Маковей, ловить там рибу, дихає гірським повітрям, а потім із Сергієм повертається додому.

11 серпня Франко разом з Дегеном їде на два дні в Нагуєвичі відвідати Ольгу. Франко повертається до Львова, а Сергій їде в Болехів, щоб познайомитись з Наталією Кобринською, про яку так багато чув. Коли Деген повернувся до Львова, його арештували. Потім арештували його сестер, а також Івана Франка.

Справа в тому, що за Дегеном слідкували. Адміністративним і поліцейським органам намісництва було повідомлено, що Дегени приїхали пропагувати серед українців соціалістичні ідеї і розпалювати ненависть до шляхти. "Про це повідомляю пана ц[ісарсько]-к[оролівського] старосту і доручаю пильно стежити за появою цих осіб. У випадку, якщо б вам вдалося їх розшукати, треба вчинити з ними згідно з існуючими правилами і одночасно донести мені про це", — говорилося в секретному донесенні.

Іван Франко звинувачувався у злочині за § 65 "ц" та "можливо, в поступку за § 285 карного кодексу". Франка дає зізнання львівському крайовому карному судові, який і забирає його у в'язницю "під свою опіку".

Для намісництва стає очевидним, що "накликала" Дегенів у Галичину дружина Франка Ольга, а тому дрогобицькому староству надходить розпорядження встановити суворий нагляд над нею у Нагуєвичах. В осередок Гриця Гаврилика, де жила Ольга з дітьми, вдерлася поліція і в присутності довірених осіб провела обшук. На превеликий подив, не було знайдено ні бомб, які б мали підірвати Галичину, ні гайдамацьких ножів, якими мали різати польську шляхту. Про це й доносило 11 вересня 1889 року дрогобицьке староство дирекції поліції у Львові. Обшук був проведений також у Болехові у Наталії Кобринської, в якої побував Деген. 16 листопада 1889 року слідство проти Дегенів за браком доказів було припинене.

IV

Мрії про спокій, про тихе сімейне життя поволі розвіювались. Сім'ю Франків, окрім усього, почали переслідувати злигодні. В Ольги жевріє надія, що з біди можна вирватись, коли Франко захистить докторську дисертацію, чи,

як тоді говорилось, "зробить докторат", і отримає місце у Львівському університеті. Франко мало вірить у це, однак, береться за справу.

Франко пропонує професору Омеляну Огоновському тему своєї роботи — "Літературний рух русинів 1848 року". Огоповський відхиляє її, бо хоче, щоб "то справді була література, а не політика". Не підійшла і друга тема — "Політична поезія Шевченка 1840 — 1846 років", і, нарешті, як каже Франко, справа стала "на зовсім невинній з політичного боку" темі про церковні пісні. Але з невинних церковних співів Франко "наробив такої політики", що шановний професор відмовився з ним працювати.

Тоді Ольга запропонувала пошукати керівника за межами Галичини. 30 травня 1890 року Франко повідомляв Драгоманова, що йому "нараджено сідати до докторського екзамену не у Львові, а у Відні, під Ягичем, котрий з усякого погляду все-таки не Огоновський і не вважав мене своїм ворогом".

Іван Франко сідає за реферат про полеміста Івана Вишенського. Щоб не заважати чоловікові, Ольга забирав дітей і їде в Нагуєвичі. Хворіють діти, незадоволений Гринь Гаврилик, але Ольга не скаже про це Франкові ні слова. Вона все сама полагодить, сама... 30 липня 1890 року Франко звітує перед нею: "Я сиджу майже безвихідно над своєю роботою, щоб скінчити її ще в августі, і хоч остався ще добрий шмат писання, то все-таки можу похвалитися, що го[ло]вні трудності вже переборені і стежка протоптана. Може бути, що в суботу привезу тобі дві перші глави до прочитання, благо вона досить загального змісту, і, може, заінтересують тебе..."

Згодом з'ясувалося, що згідно з новим міністерським розпорядженням до здачі докторських екзаменів допускаються

лише ті особи, що мають закінчені вісім семестрів університету. У Франка закінчених сім семестрів. Ольга радить йому продовжити освіту. Прохання Франка, що5 його прийняли на восьмий семестр у Львівський університет, сенат відхилив. Франко звертається до Чернівецького університету, успішно закінчує курс навчання, про що одержує "свідоцтво і матрикуляції". Чергова перешкода подолана успішно, дорога до Відня відкрита. Однак до Відня він поїде тільки восени 1892 року. Нема грошей...

Влітку 1892 року Ольга їде за грошима до Харкова. "Може, Вам інтересно буде знати, — пише Франко Кримському 21 травня 1892 року, — що моя жінка є тепер у Росії, а іменно в Харкові, де вона, певно, пробуде ще з тиждень. Вона повезла для Вас пару екземплярів Вашого оповідання, врятованого від конфіскати..." Так, Ольга перевозить через російські митниці не тільки врятовані від конфіскувапня галицькі видання, вона перевозить і нелегальну літературу...

"Тільки що одержав Твій лист з посилкою, — пише Франко Ользі з Відня 11 жовтня 1892 року. — Щиро дякую за сповнення просьби і спішусь з новиною. Я сьогодні записався вже на університет. Заплатив 18г. 65 кр. ...Я ж записуюсь на університет не для самого докторського титулу, а також для того, щоби справді щось ско-ристати в науці і познайомитися з ученими людьми, котрих знайомість може мені бути більш придатною, ніж сам титул докторський... Посилаю Тобі просьбу до дирекції поліції, будь ласкава або вислати, або, ще ліпше, сама занести її. Мені треба тут свідоцтва моральності за рік 1891 до сент. 1892. Жадають на університеті, хоч, проте, записали". Ольга виконує його прохання.

У Відні з'являються перші симптоми хвороби Франка — прогресуючого хронічного поліартриту у варіанті синдрому Рейтера. Гостре запалення слизових оболонок. Хворий і

виснажений, Франко повертається до Львова. Працює над докторською дисертацією про Варлаама і Йоасафа, "а для зарібку", як стверджує, продовжує писати повість "Для домашнього вогнища" польською мовою, бо польські журнали обіцяли дати йому якийсь гонорар. Цю повість у Відні вже читав "один поляк і дуже хвалив, — писав у одному з листів Франко, — а тут прочитала моя жінка, у котрої в тім пункті дуже вірне чуття, Э і значно охолодила мене. Дав рукопись Вислоухові, почую, що він скаже. Та, в усякім разі — надіюсь, що, обоє з жінкою перекладемо його ще й тепер па російську мову". В Ольги справді "вірне чуття", повість Франко переробив, однак перекласти російською мовою не встигає. Треба знову їхати до Відня. "Не було часу, — пише Іван Франко, — я вже від тижня у Відні, та ходжу мов побитий: дома дітей лишив хворих, а й жінці мало бракує, щоб за клопотами та безсонницею не заслабнуть. До сього додайте фінансові клопоти, котрих не вменшає..."

Драгоманову Франко повідомив, що останнім часом у Львові він заробив 100 гульденів, а в січні, окрім усього, ще й сталось чудо. "Сьогодні, — пише він з цієї оказії, — у мене добрий день... Комісія, зложена переважно з народовців, признала мені третю премію за драму з народного життя "Украдене щастя". Премія 200 гульд[енів] приходить мені тепер дуже впору, бо довги друкарські і книгарські тиснуть, а притому на два місяці треба буде знов лишитися без заробітку". Премією, як він планує, можна буде покрити борг за журнал "Народ".

До Ольги 20 лютого 1893 року Франко писав: "Гроші і лист твій з випискаами дістав. За ґроші велике спасибі! Надіюсь, вистане їх мені аж доти, доки не дістану з виділу краевого (за "Украдене щастя" — Р. Г.). Чи не добре було б тобі часом при спосібності, якби-с мала вільну хвилю, около 12 години рано зайти до виділу кр [аєвого] або вечером до Бесіди, і спитати

Савчака, як стоїть діло з тією премією, та попросити його, щоб прискорили з виплатою грошей. Якби можна, щоб виплатили на твої руки, то було б іще лучче.

Дуже мене занепокоїла відомість про нову слабість наших діточок. Що се таке з ними? Будь ласкава, напиши мені хоч коротенького, але хоч що другий день, як вони маються і як ти даєш собі раду. Я інколи, сидячи у спокійній і теплій бібліотеці, сам собі закидаю, що гріх було так самою лишати тебе з тількими дітьми, та ще й недужими. Та що вже діяти!" Ольга зайде до "виділу краевого" за премією, розшукає Савчака, буде просити, щоб прискорити справу виплати обіцяних грошей, буде ходити по бібліотеках, щоб зробити потрібні виписки з книжок та журналів для Івана Франка. Потім сходить на базар за продуктами. Вечором, коли повкладає дітей спати, сяде цирувати панчішки, зашивати пірвані штанці, прати сорочки. А коли вже й це зробить, тоді напише йому коротенького листа, в якому повідомить, що все гаразд, що діти здоровенькі і вже бігають по хаті.

На великодні канікули Франко приїхав до Львова. "Крутишся, як муха в окропі, — вибачався він перед Драгомановим за довгу мовчанку. — Рано редакція, дома діти кричать і бігають до 10 години ночі, а коли підуть спати, тільки тоді можу засісти до деякої роботи".

Дочка Ганна через багато років скаже: "Чи ж не вона була вірною помічницею-дружиною батька, чи ж не допомагала йому в його літературній праці? Поклавши нас, дітей, спати, вона ішла в його кімнату і там обговорювали, опрацьовували, плануючи нові видання. Скільки разів її ім'я містилось у виданнях, але й безіменна, вона жила життям тата, була ного інспіраторкою, його порадницею".

Ольга допомагала Франку підготувати до друку друге видання збірки "З вершин і низин". У Галичині збірку не купують. Тоді Ольга їде до Києва, аби розпродати її. Антоніна Трегубова стверджує, що для поїздки до Києва Ольга використала чужий паспорт. Щоб не скомпрометувати Трегубових, вона зупиняється в готелі. Що повинна була пережити вона, коли наступного дня до неї увірвалась ціла юрба київських "парней и ухажеров". Виявилось, що паспорт був "особи легкої поведінки", а готельний швейцар, який розумівся на таких речах, зробив їй рекламу серед клієнтів. З Ольгою сталася істерика. Довелося викликати лікаря...

Врешті Ольга зробила свою справу. Книжки були здані на комісію, київська громадськість зібрала гроші і віддала їх Ользі Франко, після чого вона повернулась до Львова.

14 (2) липня 1893 року департаментові міністерства внутрішніх справ у Петербурзі цілком таємно повідомлялося: "В Департамент полиции неоднократно поступала указания, что проживающая в г. Львове (ул. Зибликевича, 10) Ольга Федоровна Франко, жена известного галицийского социалиста Ив. Франко, рожденная Хоружинская, специально занимается отправкой контрабандным путем нелегальных изданий. Означенные указания вполне подтвердились...

Принимая во внимание, что личность галицийского революционера Ив. Франко хорошо известна австро-венгерскому правительству и что революционная деятельность жены его... направляется несомненно во вред обоих государств, я имею честь покорнейше просить ваше превосходительство о содержании сего сообщения довести до сведения надлежащих властей и переговорить о возможности принятия соответствующих против супругов Франко... мер... и привлечения их к ответственности".

"Соответствующие меры" були вжиті, і 22 серпня дирекція поліції у Львові звітувала намісництву: "Тепер також немає ніяких відомостей, які б дозволили рішуче підтвердити агітацію Франка (Франко був у Відні. — Р. Г.), а деталі, які в цій справі наводить російський уряд, частково несправедливі, частково недостатні... Жінка Франка Ольга, яка, можливо, поділяє погляди чоловіка, не дала, однак, досі причини для підозріння у тому... Походить вона з Росії, має там рідню, однак виїжджає рідко, щоб її відвідати. Останній раз одержала для цього паспорт № 9024 5 квітня ц. р., дійсний протягом року...

Однак не виключено, що вони брали участь у контрабанді до Росії видань, які там називають революційними..."

На цей раз буря над головою Ольги прошуміла стороною...

Літо 1893 року було особливо важким для Ольги, хоча й дотепер ніколи не було легко. Щоб якось звести кінці з кінцями, Франко "виповідає хату", тобто відмовляється від помешкання. Ольга з дітьми перебирається жити в Нагуєвичі.

Нарешті Франко повідомляє її, що дисертаційна робота закінчена і він з відзнакою склав екзамен зі славістики та латинської мови 20 червня, а 28 — з філософії. "Приходиться тепер зачекати тільки на промоцію, т. є. торжественний акт, на котрім об'являть публічно уділення такому-то степені доктора, після чого вручають і дипломи, на котрий, однако ж, я не буду чекати і котрий кажу собі прислати на місце".

Що робити далі? "Я боюсь, — пише Франко Драгоманову, — що часу потрачу на роботу, а до доцентури мене не допустять, та й доцентура також хліба не дасть. От якби найшли чоловіка, котрий хотів би експлуатувати мій белетристичний талант,

щоб мати запевнених річних хоч 1000 гульд. доходу, то я на все інше махнув би рукою, знаючи, що учений з мене не буде".

Ольга благає випробувати все до останку. Може, допоможе Ягич? "З доцентурою не представляється зовсім так, як ти думаєш, — говорить їй Франко. — Ягич не має тут ніякого права представляти мене куди-небудь: право таке має тільки Сенат того університету, де я би хотів читати лекції, а тільки коли Сенат згодиться і подасть міністрові про затвердження, міністр може запитати Ягича о його думку, а тоді, звісно, Ягич буде за мною. Але коли львівські професори мене відкинуть, то справа не піде до міністра".

Перед Ольгою Франко докладно звітує про витрачені гроші у Відні: "За прочитання дисертації такса 20 г., а стемплі і інші формальності 5 г. За перше ригорозум [29] 60 г., друге — 20, за промоцію — 61 та ще слугам, педелям [30] і т. ін. прийдеться дати з десять — виходить разом 176 г. Проїв я за ті два місяці около 90 г., за хату і прання, світло і ін. заплатив 16, за убрання 31, тобі вислав 15, за дорогу з Нагуєвич до Відня заплатив ок. 15 і на книжки видав також около 15 г.".

Після повернення з Відня Франко трохи затримується у Львові і відразу їде до Нагуєвичів. Лихо йде за лихом. Захворіли діти, вкрай виснажена Ольга "звалилась з ніг". "У неї лучився вибух крові, і хоч лікарі впевняють, що се нічого, катар легких, то все-таки боюся, щоб не було гірше".

Як пише Франко Драгоманову, Огоновський "зробив нам несподіванку: взяв та й умер". Таким чином, звільнилося місце в університеті, і Франко вирішує взяти участь у конкурсі на заміщення вакантної посади, як тоді говорилось "габілітуватись". Реакціонери Галичини піднялись на ноги, щоб перешкодити Франку в його намірах. Правда, деякі, більш далекоглядні політики були не проти, щоб Франка "допустити

до кафедри", менше буде "займатись політикою". І ось 20 березня 1895 року газета "Діло" повідомила, що 22 березня 1895 року о 5-й годині пополудні відбудеться пробна лекція Франка на тему: "Розбір "Наймички" — поеми Т. Г. Шевченка". А 26 березня Франко пише А. Кримському: "Я сьогодні або завтра їду до Відня старатись о затвердження моєї габілітації. Якби Ви знали, яке болото сплетень, інтриг і хитрощів я мусив перейти сими часами, поки дійшов до тої габілі-тації, а кільки ще прийдеться перейти на будуще! Та що діяти. Маю надію, що мені удасться перебороти противності, а властиво сказати: перебороті русинів, бо русини різних відтінків і сторопництв дружно стали проти мене". 11 травня Франко знову пише А. Кримському:

"З моїм професорством ще далека історія. Я габілітувався у Львівськім університеті на доцента руської літератури та етнографії, та досі ще не затверджений міністерством.

Колесса габілітувався також у Чернівцях і вже затверджений, та хоче перенестись до Львова". Знову А. Кримському, 30 липня: "Я тепер дуже зайнятий, мушу раз у раз бігати серед нестерпної жари, а до того не маю хати, бо з давнього помешкання випровадився, а нового не найняв, тільки в однім покоїку (вул. Глибока, 1А) звалив на купу книжки і всі наші пожитки і серед тої купи пишу, а ночую, де бог пошле. Отим-то нема ані часу, ані вільної голови, щоб написати Вам докладніше... Моєї габілітації на доцента руської літератури міністерство нз затвердило на внесок намісництва. Маю се завдячувати, без сумніву, нашим новоерцям, головно ж Барвінському та Вахнянинові, котрі чорнили мене всіма можливими і неможливими способами, щоб тільки не допустити мене на кафедру".

Дорога Франкові до університету була перекрита назавжди. Пізніше він подасть прохання університетському

сенатові про затвердження його на кафедрі на основі габілітації 1895 року, але сенат навіть не відповість йому, чи розглядалось це питання, чи ні.

V

Для Ольги то був крах. Крах ілюзій. Щезали останні марева. Вона ще довго буде жити спогадами про першу лекцію в університеті. Ось він входить до аудиторії, повної людей, зачиняє за собою двері. Трохи знервований, блідіший, ніж звичайно. Його вітають оплесками. У передніх рядах ті, від кого залежала його доля, які повинні сказати "так" або "ні". За ними — гості та студенти. Ольга стоїть ззаду, ось-ось заплаче, її ніхто не помічає. Ось він став на кафедру. За вікнами із глибоко вставленими рамами ще трохи світла. Воно ніби прокрадається в аудиторію, а вікна його не впускають. "Храм тьми і неуцтва"... Сонце ще жевріє. Уже червоне. Незабаром виповзуть тіні й настане піч. На вулицях запалять ліхтарі. Поки що світить сонце…

Почав спокійно. Навіть трохи затихо. Всі вслуховуються. Закінчив. Ріденькі оплески з перших рядів. Можливо, просто з чемності. Коли б вони знали, що присутні при народженні української наукової критики, що на праці Франка про Шевченка будуть посилатись у майбутньому! Польський професор Кадіна підбігає до Франка і щиро тисне йому руку. Франко схвильований. Ольга не зауважує, що по її обличчі течуть сльози... "Під той час (вона) дуже гордилася ним", — скаже Михайлина Рошкевич.

У відмові намісництва про Франкове затвердження будуть звинувачувати Ольгу. Тільки її і нікого більше. Оці самі барвінські, котрі перевершили самі себе, не допустивши Франка до університету, а опісля з єхидно-страдницькою міною

співчували: ай-я-яй, яке нещастя. Так, вони, оці "ура-патріоти", оці "святі", "пророки", "проводирі" зробили свою справу.

Ольга заборонила дітям ходити на уроки "науки божої". Міністр фінансів міг не знати про дебет і кредит, диригент міг не знати нот, але майбутньому жебракові заборонялося не знати "засад релігії", молитов і церковних догм... Це розцінювалось як "найбільший моральний злочин супроти держави і громадської опінії". Рука, що намірялась зробити удар, добре прицілилась... Отець-катехит [31] поскаржився митрополиту С. Сембратовичу, що все це з вини Франка і Ольги. Бадені вирішує справу...

Десь у той час усі починають помічати, що Франко стає замкнутим і жорстоким. П. Карманський колись скаже, що він уже тоді уподібнювався до свого майбутнього Мойсея. У вступній статті до збірки оповідань "Галицькі образки", що вийшла польською мовою у 1897 році, Франко написав: "Насамперед признаюсь в тому гріху, що його багато патріотів уважає смертельним гріхом: не люблю русинів... навіть нашої Русі не люблю..." Додасть при цьому, що говорить про інтелігенцію, а не про селян. Цього Франку вже не можна було пробачити. "Смутною появою" назвали "патріоти" цю заяву Франка...

Викликає Франко на себе гнів і польського шовінізму та "щирих" польських "патріотів" за статтю "Поет зради", скеровану проти оцього ж польського шовінізму та ура-патріотизму. Цілком безпристрасний спостерігач, бернінський кореспондент однієї з російських газет Михайло Сукенников, присягався, що на Франкові зганяли злість не тільки словесними образами, а й кулаками. Він говорив, що подібні ситуації безпрецедентні, що йому важко знайти якісь порівняння з історії, хіба що їх можна тільки приблизно порівняти з тим часом, із становищем великого Золя, проти

якого піднялася вулична юрба. Франку вслід плювали, кидали камінням, вивішували опудало з написом: "Iwan Franko", висилали Франку шнурок, щоб повісився. Хто знає, у кого був націлений камінь, яким розбито голову найстаршому синові Франка Андрієві, що і призвело до його смерті?

Можна собі уявити, як в таких обставинах почувала себе Ольга. З дітьми вона тікає в село на "свіжий воздух"...

Рік 1897 накинувся на Франка, як він про це сам скаже, наче два пси на діда па перелазі: виборами і хворобою — різким кон'юнктивітом. Роком пізніше Галичина святкувала 25-річчя його наукової, громадської та літературної діяльності. Але Ольга вже не зможе розрізнити добра і зла, вона перестає вірити. Святкування ювілею Франка в її очах — просто глузування. І ті вінки з паперових, навоскованих квітів, і та військова "оркестра", і пальмове гілля — усе це маскування, щоб завдати чергового удару.

Кримському були відомі ті розмови, що точилися навколо взаємин Ольги та Франка, ті звинувачення на адресу Ольги, і він запитав про це Франка. 26 серпня 1893 року Франко відповів: "З теперішньою жінкою я оженився без любові, а з доктрини, що треба оженитись з українкою, і то більш освіченою, курсисткою. Певна річ, мій вибір був не архіблискучий, і, мавши іншу жінку, я міг би розвинутися краще і доконати більшого, ну, та дарма, судженої конем не об'їдеш".

Це єдине гірке зізнання Франка, необачно кинуте у хвилину болю і розпачу, з задоволенням підхопили ті, які і раніше чесали язики про "невдалий шлюб" і про Ольгу, як про якесь ярмо на шиї Франка.

Їй так хотілося спокою, відпочинку. Хотілося зібратись з силами після оцієї навали польських і українських "патріотів", стати в один ряд з чоловіком. Але цьому не судилось. Події 1895 — 1898 років порушують її психіку. Вона починає боятись людей, ставиться до них з недовірою. Вона тільки чула з кутків шипіння, бачила очі, сповнені ненависті. Де ті коні, ті білі коні? Цокіт їх підків починає переслідувати її. Коні б'ють копитами по бруківці... Навколо привиди і приблуди.

Одні маски...

У 1900 році їй виповнилось 36 років. Важке життя, постійне нервове напруження порушило психіку Ольга. Вона починає боятися людей. "У мене клопіт, — писав восени цього року Франко А. Кримському, — моя жінка тяжко недужа. В неї літом була руптура, яку оперовано щасливо, а тепер проявилось божевілля... Сей останній припадок у зв'язку з тисячами інших страшенно прибив мене, і я іноді й сам почуваю страх, що з б о ж е в о л і ю..."

Леся Українка під час поїздки в гори до Ольги Кобилянської 28 квітня 1901 року писала з Чернівців додому: "Бачила я О[льгу] Ф[ранкову], вона мені здалась більш-менш такою, як завжди, т. е. говорила в такому стилі, як і А[итоніна] Ф[едорівна] потрапить при всій своїй нормальності".

11 травня того року Леся Українка просить сестру О. Косач: "Піди, будь ласка, до Трегуб [ова] і скажи йому, що я застала О[льгу] Ф[едорівну] здоровішою, ніж сподівалась, і вона зробила на мене враження таке, як завжди".

Справді, хвороба деколи відступає, і Ольга знову при дітях, знову допомагає чоловікові в роботі...

На гроші, подаровані під час ювілею (серед яких, до речі, була частка від Ольги Рошкевич, від селян із Сільця коло Галича), а також на гроші, реалізовані за виграшні білети Ольги (котрі Єлисей Трегубов передав через Лесю Українку), подружжя Франків вирішує збудувати свій дім. На околиці міста, за Стрийським парком на так званій Софіївці, вони нагледіли і купили клаптик пустиря. З купівлею грунту між Франком та Ольгою почалися суперечки, Ольга, побоюючись, що будинок за борги може піти на продаж "з молотка", вимагала, щоб усі документи були оформлені на неї. Як згадував Г. Величко, згода і спокій щезли з сім'ї Франків.

Будували будинок у 1901 — 1902 роках всією сім'єю. Тарас Франко пізніше з гіркотою писав про той час. Ольга з підозрінням ставилася до майстрів і в приступах хвороби розганяла їх, зупиняючи тим самим будівництво. Нестерпна атмосфера, за словами Г. Величка, залишалась і надалі, коли будинок було збудовано.

В жовтні 1902 року по дорозі до Сан-Ремо Ольгу Франко на прохання киян відвідала Леся Українка. В листі до матері від 23 жовтня 1902 року вона писала: "Була у О [льги] Ф [едорівни], гроші віддала. Далеко дуже той дім, аж за містом. Місце гарне, і хата нічого собі (я, звісно, суджу по виду, а чи практично збудовано, того не знаю), вони вже там живуть (Poninskiego, 42), ледве устроїлись, в хатах дуже порожньо. О[льга] Ф[едорівна] не то, щоб слаба, але й не робить враження здорової і говорити з нею трудно, через її дражливість і несподіване стрибання з теми на тему".

У 1903 році хвороба Франка загострилася, настав параліч рук. По Львову знову пішли плітки, здогади, інтерпретації, дискусії...

22 листопада 1977 року на засіданні медичної секції Івано-Франківського медичного інституту завідувач кафедри патологічної анатомії, доктор медичних наук, професор М. А. Шеремета виступив з доповіддю "Діагноз захворювання І. Я. Франка в світлі сучасної нозології". В доповіді було вперше порушене питання про неправильний діагноз хвороби Івана Франка, встановлений тодішньою медициною, неправильне лікування його і причину смерті Франка. Було створено декілька груп вчених, які зайнялись більш детально встановленням діагнозу хвороби Франка. Результатом їхньої роботи була доповідь М. А. Шеремети та Л. А. Ясинської на третьому з'їзді патологоанатомів УРСР, котра називалась "Ретроспективный анализ болезни И. Я. Франко — особая форма ревматоидного артрита". В доповіді було сказано, що хворів Франко ревматоїдним артритом варіанта Рейтера. Даний синдром викликає неймовірні болі, галюцинації, але в ніякій мірі не впливає на розумові, інтелектуальні здібності хворого. Хіба "Мойсей" не підтвердження цього? І отой розумовий розлад, який приписували сучасники Франку, і провал пам'яті, і маячіння, і деградація були просто необхідні галицькому сутичеві, щоб скомпрометувати Франка в очах сучасників і нащадків.

Неправильний діагноз хвороби і відповідно прийняте до цього діагнозу лікування ртуттю тільки пришвидшили смерть Франка. Такі випадки в медицині називаються просто — об'єктивні вбивства...

Жертвою упав не тільки Франко. Впала й Ольга Хоружинська. То їй нашіптували про невірність Франка, то її систематично нацьковували на нього, а потім вони ж обурювались, як то сміла Ольга бути різкою проти свого чоловіка, як могла не створити ідеальних умов для праці?

Станьте на місце Ольги.

Сотні людей знали його і її. Селяни Дрогобиччини, Стрийщини, Мостиської та Яворівської округ, Тернопільщини. Вони бачили муки Ольги. Але скільки такту, розуміння інтелігентності вони виявили у своїх спогадах про неї, уже хвору. Ніби ніяких сварок не було, а була добра і чула мати, гарні і розумні при ній діти. Згадаймо одну з поданих Кримському "літніх" адрес Франка: Цигани, п. Лосяч. Дочка господаря хати, в якій жили Франки, Дарія Глібовецька, не могла у своїх спогадах надивуватись самопожертві Ольги. То вона сказала, що Ольга для Франка була його руками, очима і захистом. Ганна, наймолодша з дітей, про своїх батьків скаже:

"Нас четверо Франчат виростали під дбайливим оком батька, ведені люблячою рукою матері. Змалку нам прищеплювали любов до природи, дано пізнати її красу і таємну силу, любити звірят, мати співчуття до слабких і немічних, любити свій народ, свою країну. Любити читати книжки, розвивати своє знання і свій ум, любити працю". Про маму Ганна скаже, що вона для тата була "його інспіраторкою" його порадницею".

21 травня 1913 року помер син Андрій, хворий на епілепсію. З ним у Франка в'язалось стільки надій. Що мав пережити тоді?

Влітку 1914 року Іван Франко відпочиває у Криворівні разом з сином Целіни Зигмунтовської. Звідти він писав Ользі: "Вчора вночи одержав я телеграму від Тараса, аби приїздити, бо він покидає Львів (був забраний у діючу армію. — Р. Г.), та телеграма була о два дни спізнена, бо вже від 2 днів задля мобілізації не приймають жодних приватних паперів на залізницю. Значить, нам тепер протягом одного або двох тижнів нема що рушати з Криворівні. Не знаю, коли Тарас виїде зі Львова і відколи ти будеш сама, я думаю, що се буде найліпше для тебе, бо ни оден мужчина не буде тебе

тиранити. Щодо грошей на житє, то пригадую тобі, що в книгарні Наукового тов. ім. Шевченка (Ринок, 10) можеш у кождій хвили дістати на мій рахунок 200 корон, що належиться мені ще за липень. Чи не порадно було би тобі тепер, на випадок слабости або небезпеки таки пізнатися з Целіною та попросити підмоги й товариства, се лишаю тобі до волі. Здоровлю тебе. Іван Франко..."

Він радить Ользі шукати захистку у Целіни. Він ще вірить, що Целіна допоможе, врятує її... "Фантастичні мрії фантастичні сни..." В цей час Ольга познайомиться з Целіною ближче, хоч бачила її раніше, тоді, коли разом з Франком ходила на пошту дивитись на цю чарівну маніпулянтку. Неймовірно, але факт: Ользі було дуже боляче від того, що Целіна так байдуже ставилась до Франка.

16 грудня 1914 року Франко віддає дружину на лікування до закладу божевільних на Кульпаркові, звідки вона вийшла лише 1918 року. Одразу вона розшукала Ольгу Рошкевич, що жила тоді у Львові на Підвальній, 9. Вони обидві ще довго житимуть в мареннях про втрачене.

Ольгу кликали жити на Радянську Україну, але вона не змогла поїхати. Радянський уряд призначив Ользі Франко персональну пенсію, що висилалась з Харкова до Львова.

Часом Ольгу Франко будуть бачити біля могилі Франка і ще — на могилі сина. Маленька постать з сумними очима...

Ні в 1926, ні в 1936 році, коли святкували річниці смерті Франка, до Ольги не зверталися, щоб вона написала спогади про Франка, про того, з ким йшла ціле життя, розділяючи його болі і муку. її ніби не існувало.

1940 року в її домі було організовано музей Івана Франка. Сім'я переселилася в окремий будинок поблизу, а Ольга Федорівна залишилася вдома. Працівники музею почали збирати матеріали про життя і діяльність Франка; віднайшли Михайлину Рошкевич, яка тоді жила в Миклашеві, неподалік Львова, і запросили її написати спогади. Прийшла в музей і Целіна Зигмунтовська, вже зовсім старенька. Вони — Ольга і Целіна — знову часто зустрічаються, згадують минуле.

Знову копитами били білі коні, знову забирали її сон-і спокій.

Взимку Ольга заслабла. Все рідше виходила зі своєї кімнати, все рідше чули її голос. Лежала тихо, без скарг. Тільки раз, незадовго перед смертю, вона сіла за піаніно, яке принесли їй нагору, і заграла... Гримів грім, насувалась немилосердна буря, нишкло все навколо, і тільки десь тихо-тихо квиліла перепілка. Сполошені білі коні неслись у провалля. А вона, повна відчаю і болю, хотіла стримати їх... Колишня тендітна панночка, що приїхала з Києва, аби захистити Франка від отого божевільного світу. Коні вихором промчались по засніженому безмежному полі...

17 липня 1941 року її не стало.

Скромний маленький надгробок на Личаківському цвинтарі. Коли сонце хилиться на захід і його промені пробиваються крізь густі крони дерев, довга тінь од скелі з його могили пригортає її могилу. Вона з ним завжди.